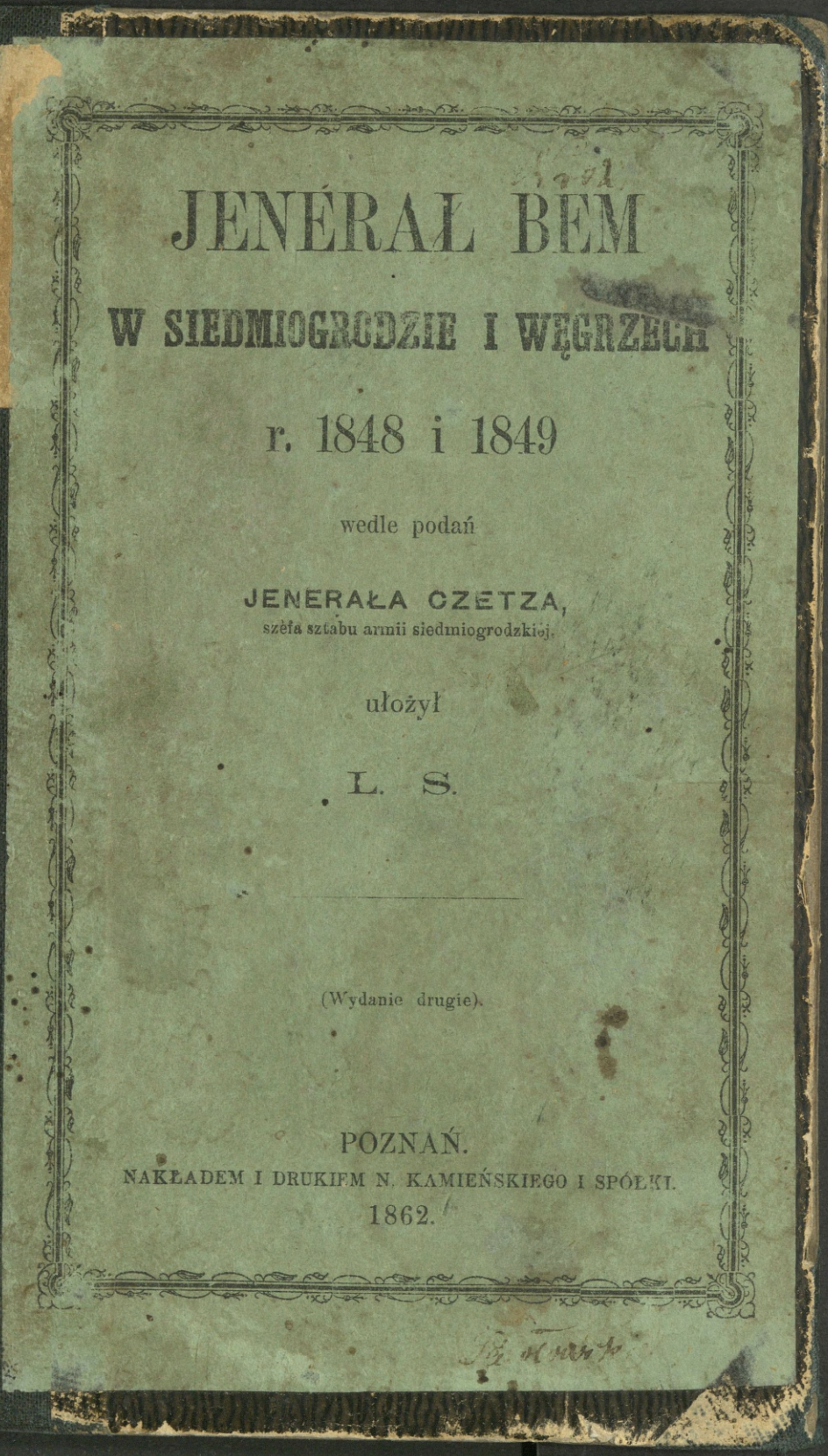

Grey Scale #13

A 1 2 3 4 5 6 M 8 9 10 11 12 13 14 15 B 17 18 19

JENERAŁ BEM

W SIĘDMIOGRODZIE I WĘGRZECH

r. 1848 i 1849

wedle podań

JENERAŁA CZETZA,
szefa sztabu armii siedmiogrodzkiej.

ułożył

L. S.

(Wydanie drugie).

POZNAŃ.

NAKLADEM I DRUKIEM N. KAMIĘŃSKIEGO I SPÓŁKI.

1862.

Colour Chart #13

Blue Cyan Green Yellow Red Magenta White 3/Color Black

Inches
Centimetres
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 11 12 13 14 15 16 17 18 19

JENERAŁ BEM

W SIEDMIOGRODZIE I WĘGRZECH

r. 1848 i 1849

wedle podań

JENERAŁA CZETZA,
szefa sztabu armii siedmiogrodzkiej.

ułożył

L. S.

(Wydanie drugie).

POZNAŃ.

NAKŁADEM I DRUKIEM N. KAMIĘŃSKIEGO I SPÓŁKI.

1862.

J. M. 1862

Panigraha id ... J. ...
...
... 81.

W. Knoke

JENERAŁ BEM

W SIEDMIOGRODZIE I WĘGRZECH

r. 1848 i 1849

wedle podań

JENERAŁA CZETZA

szefa sztabu armii siedmiogrodzkiej

ułożył

L. S.

W. Knoke

(Wydanie drugie).

POZNAŃ.

NAKŁADEM I DRUKIEM N. KAMIŃSKIEGO I SPÓŁKI.

1862.

92. (Bew. G.) : 355.9 / (323.32)

Handwritten scribble

Large stylized calligraphic mark

41963 / 2

1882

I. • Osobistość Bema.

Józef Bem urodził się około 1790 roku we Lwowie. Ojciec jego był tam profesorem matematyki i dał mu staranne wychowanie; on przykładał się głównie do umiejętności matematycznych. W roku 1809 mając około 18 lat wstąpił do artylerji konnej dowództwa Włodzimirza Potockiego. W roku 1812 jako podporucznik był pod Rygą w korpusie Magdonalda a w baterji Ostrowskiego.

Tam wysłany o 4 mile nad Dźwinę z batalionem Godlewskiego podpułkownika z 5go pułku, dowiedziawszy się o posterunku nieprzyjaciela, napada go w nocy z dwudziestu artylerzystami i zabiera 50 dragonów i piechoty rosyjskiej, za co jako bez rozkazu dokonane, aresztem był ukarany.

Na porucznika postąpił r. 1813 w Gdańsku. W nowj organizacyi wojsk polskich za wielkiego księcia Konstantego był kapitanem w artylerji konnej, potem adjutantem jenerała Bontemps i profesorem w szkole artylerji.

W roku 1827 po pojedynku, w którym zabił przeciwnika, wyszedł z wojska i osiadł we Lwowie, a gdy w War-

szawie wybuchła rewolucya roku 1830, objął dowództwo bateryi konnej jako major.

W roku 1831 pod Ostrołęką, w najkrytyczniejszej chwili, wśród ostatecznego wysilenia Polaków aby wstrzymać natarczywość nieprzyjaciela, Bem bez rozkazu posunął swą baterią pod same kolumny rosyjskie i tak dzielnie je kartaczami przysypał, iż uratował całe wojsko, które Skrzynecki przez złe wykonywanie najpiękniejszego planu, wystawił był na zgubę.

Podczas oblężenia Warszawy, zarzucają Bemowi, iż obserwując z wieży poruszenia nieprzyjaciela, opóźnił się z użyciem artyleryi, którą dowodził już jako generał.

Po opuszczeniu Warszawy, gdy wojsko poszło do Modlina, ofiarowano mu dowództwo naczelne wojska, na co oświadczył, iż wtenczas je tylko przyjmie, gdy korpus generała Ramorino połączy się z głównym wojskiem, a wtedy na lewy brzeg Wisły wstępnym bojem przejdzie i Warszawę odbierze.

Na wychodztwie we Francyi zawsze otoczony mapami i planami pracował pilnie. Założył był szkołę przemysłową za spożyczone pieniądze i gdy mu nie szła pomyslnie, rozwijając swoją działalność wrodzoną, rzucał się na różne spekulacye z małemi zasobami, aż dostał się do więzienia za długi. Był zawsze skromny w swoim życiu, mało zadający się z drugimi, zawsze oddany pracy, powstający przeciw grze. Nastawał aby młodzież polska niezaniebawiała ćwiczenia się w sztuce wojskowej a w wojnach za sprawę wolności. Dla tego chciał zebrać oddział Polaków i prowadzić do Portugalii za Don Pedrem przeciw Miguelowi, co jednakże oburzyło tak dalece wielu wy-

chodźców polskich, iż jeden zapaleniec strzelił do niego a tylko pięciofrankówka od kuli trafiona, uratowała mu życie. Gdy przybył Bem do Budy, drugi szaleniec także Polak strzelił do niego, lecz i tą razą strzał zawiódł, aby zachować w dziejach, dzieła genialne.

Czetz Węgier, tak opisuje tego nadzwyczajnego człowieka dosłownie:

„Bema powierzchowność nie jest uderzającą; nie wysoki, z szczupłymi członkami, twarz owalna polska, nos zadarty mały, na prawym policzku blizna,*) włosy szpakowate, rozczepierzone. Zwykle laską podpierał się, gdyż miał w prawej nodze trzy otwarte rany i z tego powodu chód nierówny. Ubranego w zwyczajną honwecką kapotę brunatną ujrzelśmy pierwszy raz, gdy w *Szilagy-Somlyo* oficerów wojska siedmiogrodzkiego przed siebie zawezwał. Żaden z nas nie przypuszczał w nim takiego bohatera jakim się okazał, gdy później wiódł nas od zwycięstwa do zwycięstwa i odkrył nam genialnie tajemnicę sztuki wojennej. Trzeba było odezwy Koszuta, aby wzbudzić ufność w wojsku dla tego wojownika z pod Ostrołęki. Zdumieniem przejęci, jak wryci staliśmy przed tym małym człowiekiem, gdy przemówił do nas po niemiecku akcentem polskim, rzucając ogniste spojrzenie, które odślaniało utajoną genialność. Krótkie jego słowa były te:

„Panowie! żądam nieograniczonego posłuszeństwa; kto słuchać nie będzie, będzie rozstrzelany. Nagradzać jak i karać będę. Możecie odstąpić! Uczuliśmy iż mamy do czynienia z mę-

*) W Warszawie robiąc Bem doświadczenie w laboratorium, przez zapalenie prochu miał opaloną twarz i szwy na niej pozostały.

żem i z żołnierzem doświadczonym, który nieumie żartować. To wrażenie wywarte na oficerów całe wojsko przejęło poszanowaniem dla wodza; nie mało się także przyczynił pierwszy rozkaz dzienny a wreszcie inne stanowcze rozporządzenia, które całe nasze wojsko przeistoczyły. To poszanowanie zwiększało się z zaufaniem, na widok tój olbrzymiej i nigdy nieustającej czynności tego szczupłego człowieka. Każde jego wzięcie się, było nie zwyczajne i dziwaczne a przecież zawsze zyskało ogólne zadowolenie.

„Jego sztab miał osobny stół, a on zwykle sam jadł. Ubiór jego i ekwipaż były bardzo proste; jednakowoż lubił aby otaczający go okazale występowali. Raz tylko gdy odebrał przez deputacyą od sejmu węgierskiego wielki krzyż zasługi z brylantami, jadł obiad w *Szasz Sebes* z swymi oficerami, dla których pamiętnym stał się ten dzień. I to nie raziło nas Węgrów, że Bem przy swym obiedzie odosobnionym, zwykle pił szampana. Polubiliśmy niebawem tego szczególniejszego męża, a gdy nas popchnął z *Nagy-Banya* do *Dees* i jak błyskawica zdobył *Kolosz*,*) zyskał całą ufność bez granic i serca nasze. Każde jego słowo było nam święte, a roztrząsania lub uwagi nad niem poczytywaliśmy za występki.

„Bem w służbie był bardzo surowy i lada uchybienie ostro karał. Wymagał od żołnierza ostatniego wysilenia i poświęcenia, ale sam dawał przykład. Rzucił się na słomę w pierwszej lepszej chacie, w pośród honwedów i dosyć mu było spać dwie godziny; gdy wszyscy spoczywali, on nad mapami ślęczał. Czuwał za wszyst-

*) Po węgiersku *Kolosvar* a po niemiecku *Klausenburg*.

kich sam czytał wszystkie raporta i własnoręcznie pisał rozkazy, zostawiając potoczne tylko rzeczy sztabowi. Wymagał od podwładnych wiele i aż do przesady, ale ich też nagradzał bez miary i najniespodziewaniej. Po każdym pochodzie natężonym korzystny wypadek przynoszącym, po każdój bitwie męczącej i po zwycięztwie, stopnie, gratyfikacye i powiększanie żołdu, pełną ręką rozsypywał. Bem mógł wymagać co chciał i wszystko było wypełnione. Gdyby był zażądał pochodu do piekła, wszyscy bylibyśmy poszli za nim, bo wiedzieliśmy, iż z każdego jego wymagania rosła korzyść dla sprawy naszej. Wiedzieliśmy, iż przy awansowaniu on pierwszy był w linii, a przy cofaniu ostatni. Bem nigdy rady wojennej nie zbierał i dla tego żaden jego plan nie był zdradzony, bo nikt o nim nie wiedział. Czasem tylko zasięgał wiadomości od pułkownika *Czetza*, obeznanego z językiem, zwyczajami i położeniem kraju i zważał na jego uwagi.

„To odosobnianie się Bema od sztabu uważam za bardzo korzystny obyczaj dowódcy, gdyż go oddala od styczności z obcemi myślami, pozwala mu w samotności dobrze zważyć własne plany, utrzymuje jego moralne siły i śmiałość, nie osłabione wpływem na duchu upadających; zabezpiecza go od zdrady tak zwykłej w wojnach rewolucyjnych. To zaś wszystko wywołuje poleganie na wodzu i obudza zaufanie, oraz nieograniczone posłuszeństwo podwładnych, przez co jedynie osiąga się wielkie cele wojenne. Tylko ten, co się tak odosobni jak Bem, musi być tak pewny swego i tak się sprawie szczerze poświęcić, jak on się poświęcił.

„Bem był wielki jako żołnierz, ale i wielki jako czło-

wiek, bo szlachetny, ludzki i dobroczynny. Trzeba było pokochać i podziwiać dobroć jego serca, gdy pod Sibinem (Hermanstadt) ubolewał nad śmiercią pułkownika *Mikesa Kelèmena* swego adjutanta *Tereya*, legionistów z Wiednia i honwedów; jak troskliwym się okazał o zrązionego sztaboficera *Messeny*, jak łzy mu w oczach zabłysnęły gdy pod *Piskami* zasłane trupem pobojuwisko objeżdżał, z jaką niespokojnością cały sztab wysłał na wyszukanie w ciemności pod Sibinem oficera sztabowego wiodącego do szturm oddzielną kolumnę, a nakoniec jaką radość okazał gdy go znaleziono.

„Jego wzięcie się w Siedmiogrodzie z Sasami, Wołochami i pokonanymi nieprzyjaciółmi nie tylko okazuje szlachetność i ludzkość tego prawdziwego bohatera wolności, ale zarazem, że był politykiem i zaradnym administratorem.

„Bem był ponury, zimny, krótki i zwięzły w swych rozkazach, a co raz wyrzekł, tego pewno dotrzymał i nie cofnął. W marszu z *Maros-Vasarhely* do *Segesvaru* dwóch wachmistrzów o nieposłuszeństwo skazano na śmierć; że zaś to byli waleczni ludzie, przeto wszyscy za nimi się wstawiali, Bem jednakowoż gdy wyruszał na Sibin kazał wykonać wyrok w obliczu całego wojska. Drugi raz cofając się od *Szasz Szebes*, jednego podoficera niechającego dalej iść w pochód, kazał na miejscu rozstrzelać. Te dwa tylko zaszły przypadki egzekucyi, bo Bem nie był ani mściwy ani okrutny, lecz wiedział kiedy i gdzie użyć surowości. To też jego armia z nieregularnego wojska złożona przejęta była najlepszym duchem wojennym i karnością. Odznaczających się posuwał zwykle na pobojo-

wisku na wyższe stopnie i to bez względu na starszeństwo. Tém wywoływał przykładne poświęcanie się, ubóstwianie siebie i nieograniczone do siebie zaufanie. Bem nie pobierał żołdu, lecz co miał tylko pieniędzy rozdawał między żołnierzy lub chłopów za podwody. Każdą szkodę, dostawę i podwody kazał płacić ile tylko starczyło w kasie. Nigdy nie miał krajcara w kieszeni, a gdy się do Turcyi cofał, inni się najchętniej z nim dzielili bielizną i gotówką. Jego ubiór był zaniedbany i tylko sztab go oporządzał i nowymi sukniami pociechę mu sprawiał. Przez całą wojnę nosił gruby płaszcz honwecki przedziurawiony 8 — 10 kulami a dopiero po zdobyciu całego Siedmiogrodu, przywdział jeneralski ubiór. Wyćwiczył sobie i podobierał pułkowników na oddzielne komendy, których uważał za swych marszałków polnych. Kazał im liczne sztaby pourządzać, aby te szczegółami i drobnostkami trudniły się, a oni jedynie taktyce i strategii oddani byli. Wymagał od nich ścisłego wykonania poleceń, co téż zwykle świetnie uskuteczniiali; w przeciwnym zaś razie ostro karał. Z cywilnymi nie lubił się wdawać, a najnieprzyjemniejszymi były dla niego rozprawy z komisarzami rządowemi, jak również powińszowania deputacyi. Koszuta wielce poważał i chętnie wprost od niego tylko polecenia odbierał, co ministrowi wojny nieraz dał uczuć. Gdy zaś opóźnione pieniądze dla jego armii nadesłał mu minister wojny *Mesaros*, nazwał go godnym mężem. Bem pomimo widocznie słabowitego ciała posiadał żelazne zdrowie, którego ani śniegi polskie, ani piaszczyste stepy Algeryi osłabić nie zdołały; jego energia górowała nad wszelkimi dolegliwościami. Codzień opatrywano mu rany otwar-

te i mimo tego ciągle konno jeździł: wśród swego wojska w czasie bitew, które prawie codziennie odbywały się, nigdy nie pokazał, że mu jaki ból dolega. Gdy stracił palec i musiał rękę na ręczniku nosić, kazał się wsadzić na konia, z którego nie zsiadł, aż póki bitwa nie została rozstrzygniętą i póki wszelkich rozporządzeń nie poczynił. W pochodzie jechał na bryczce przy przedniej straży.

„Dla dam okazywał francuzką dworskość i największe poszanowanie; skoro tylko interes ogólny nie był na przeszkodzie, niczego nieodmawiał; jednakowoż unikał ich i gdzie były damy nie lubił bawić. Mimo tego bardzo były wszystkie nim zajęte, obsypywały go darami kosztownymi swych robót, które on z grzecznością lecz obojętnie przyjmował.

„Bema potrafił zająć sam tylko grom dział i błyskot ognia bojowego, w którym upatrywał obraz ocalenia Polski.*) To był jedyny cel jego myśli i całego jego działania, to była jedyna nadzieja którą w piersiach nosił. To stało się też głównym powodem jego przejścia do islamu, gdyż w tém miał nadzieję przy pierwszej sposobności walczyć przeciw Rosji tak jak Hannibal przeciw Rzymowi.

„Bem pozyskał miłość Węgrów a w szczególności Szekłów, którzy posiadają najwięcej żywości i wrodzoną śmiałością najwięcej odpowiadali jego skłonnościom. Gdy zdarzyło się jakie ciężkie zadanie, n. p. szaniec lub działa do zdobycia, zaraz Bem odezwał się: to moi Sze-

*) To pisze cudzoziemiec a nie Polak, cudzoziemiec który posiadał jego zaufanie i znał skrytości serca jego.

klowie zrobią i w istocie zawsze szaniec lub działa zdobyli. Potrzebował Bem zawołać tylko *Elöre fiaim* (naprzód dzieci) a Szeklowie krzycząc *Eljen Bem apó* (niech żyje ojciec Bem) rzucili się jak wicher na nieprzyjaciela i z pewnością go rozmiotli.

„Ludzkiem postępowaniem z jeńcami, Sasami i Wołochami zjednał sobie Bem w Siedmiogrodzie ogólny szacunek. Z jego skromnej powierzchowności wybijało się coś wzniosłego i wielkiego. Każde działanie, każdy jego krok okazywał geniusz, który imię Bema w dziejach ludów poniesie w późne lata między bochatérami, którzy walczyli za wolność i dobrą sprawę.“

Kończąc obraz Bema, nadmieniam *Czetz*: iż Bem w rozmowie o Görgeiu powiedział te słowa: to nie jest generał, bo kto od Schwechatu do Szczawnicy (Schemnitz) bez zatrzymania się cofa, niezasługuje na imię generała. Przynajmniej uważaj dobrze, Görgei nie jest i dobrym człowiekiem.

O działaniu Bema przy obleżeniu Wiednia, gdzie się wiele przyłożył do przedłużenia obrony, i o sposobie jak się ztamtąd wydobył, dla braku dokładnych wiadomości niemożemy wdawać się w szczegóły i dla tego wolimy cały wypadek pominąć.

II. Siedmiogród.

Nim przystąpimy do szczegółów wojny prowadzonej w tak nadzwyczajny sposób przez Bema, wypada nam poznać kraj w którym ją toczył.

W r. 1002 Węgrzy pod Stefanem I wypędzili z tych okolic Pieczyngów i posiadli je. Oczywiście od siedmiu zamków czyli grodów powstała nazwa słowiańska Siedmiogród. Gdy w r. 1521 pod *Mochaczem* poległ Ludwik Jagiellończyk król węgierski a synowiec Zygmunta starego, króla polskiego, Węgry dostały się pod Austryą. Jan z Zapola po długich wojnach był wojewodą czyli księżciem Siedmiogrodu i jego następcy z pomocą Turków utrzymywali się długi czas przy władzy nad tym krajem. Jeden z tych wojewodów, wojownik znakomity a mianowicie Stefan Batory został królem polskim 1576, i gromił Moskali. W r. 1581 synowiec króla polskiego Zygmunta Batory poddał się koronie węgierskiej, to jest innymi słowami cesarskiemu domowi Habsburgów. Przez ucisk Austryaków oburzeni Siedmiogrodzianie, zrzucili ich jarzmo i obrali sobie za księcia Stefana Botskaja, po

którym nastąpił 1607 Zygmunt Ragoczy, a w roku 1613 Bethlen Gabor, który prawie całe Węgry zdobył. Później Jerzy Ragoczy połączywszy się z Karólem Gustawem królem szwedzkim przeciw Polsce stracił berło r. 1660 i poległ w bitwie z Turkami jako sługa cesarski. Po nim objął rządy Michał Apaffy i wojował z Tökölem przeciw Austrii, której w końcu uznał się lennikiem, a jego syn r. 1699 odstąpił jój całego kraju. W r. 1711 Siedmiogród jeszcze usiłował na czele z młodszym Ragoczym wybić się z pod jarzma, lecz daremnie, a za Maryi Teresy r. 1765 wcielono go zupełnie do korony węgierskiej jako księstwo.

Kraj ten niegłówny w Europie, jest wzniesiony i góruje nad płaszczyznami Multan i nad równiną *Cisy*.

Karpaty które ograniczają Siedmiogród od północy, rozciągają swe ramiona po całym tym kraju aż do gór węgierskich i tworzą rozmaite wyniosłości aż po góry *Budczest i Szurul*, których wierzchołki prawie ciągle śniegiem są okryte. Wiele tych wyniosłości okrywają wieczne lasy, siedliska niedźwiedzi i wilków. Te góry posiadają bogate kopalnie węgla, miedzi, żelaza, srebra, złota, soli, kamieni drogich i niemało źródeł mineralnych.

Siedmiogród mógłby należeć do najzamożniejszych krajów, bo posiada wszelkie płody, których człowiek zwykł potrzebować. Przytém położenie jego jest tak warowne, iż gdyby był zamieszkały przez lud jednej narodowości, żadną siłą niemożnaby go zdobyć. Jest on otoczony dokoła nieprzystępnymi górami, przez które przejścia jak przez bramy utwierdzone i które tworzą ścieśnione wcięcia czyli doliny, a tylko temi do kraju dostać się

można. Te zaś przejścia są: *Vulkan Vöröstorony*, *Törzburg*, *Ojtosz*, *Gyjmes*, *Tolyges*, *Borgo*, *Radna*, *Romulaj*, *Strimbo*, *Csucs* i Żelazna brama.

W środku kraju zapewniają obronę z wyniosłemi górami i dolinami poprzek idące rzeki: *Aluta*, obiedwie *Kokole*, *Maros* i *Szamos*. W środku kraju twierdza *Karoly Fejérvár* (*Karlsburg*) i zamki umocnione *Deva*, *Vöröstorony*, *Fogaras*, *Törzburg*, *Rosenau*, *Csik-Szereda*, *Maros-Vásárhely* i *Bystrzyca* wznoszą się jako strażnice. Murami zaś opasane miasta jak *Brzaszów* (*Kronstadt*), *Sibin* (*Hermanstadt*), *Szászvaros*, *Köhalom*, *Mediasch*, *Schäsburg* (*Segeswar*), *Reiszmarkt* i *Szas-Sebes*, stanowią wyborne miejsca oparcia.

Nie da się przebydź żadnej armii zachodniej kraj leśny i wzgórzysty; zamieszkały od *Wołochów* prawie zdziczałych, pomiędzy *Koloswarem* a *Deva*, jak również na wschód *Haromszek* zamieszkały od *Szeclów*. Lecz do tego wszystkiego, jak mówiłem trzeba było, aby ten kraj nie miał mieszkańca z różnych narodów. Najgorszą jego plagą są Niemcy koloniści, *Sasami* zwani, którzy nie śmieją sami występować, podburzali przeciw *Węgrom Wołochów*, także mieszkańców tego kraju.

Przerzynają *Siedmiogród* oprócz wspomnianych rzek spławnych liczne mniejsze strumienie które tworzą łągi bardzo żyzne, dostarczające wiele zboża na wywóz zagraniczny, obok budulca z rozległych lasów. Zbiór wina jest znaczny, niemniej chów koni wytrwałych. Słynne tam były stadniny należące do rodziny *Tölöky*, *Bethlen*, *Panffy* i *Veselini*. W górach są pospolicie konie drobne *csik* zwane a bardzo użyteczne. W ogóle kraj ten po-

siada wszystko, czego tylko mieszkaniec potrzebować może. Klimat jest łagodny i zdrowy, zima tylko przy wielkich lasach jest przyzostra. Ten piękny kraj, na nieszczęście, jak wspomniono, zamieszkuje nie jeden ród i liczą:

Węgrów czyli Madziarów	500,000,
Szekłów.....	300,000,
Sasów.....	250,000,
Wołochów.....	1,000,000.

Przytém niemało Ormianów, Greków i Żydów. W ogóle cokolwiek nad dwa miliony mieszkańców. Najdawniejszymi mieszkańcami Siedmiogrodu są *Wołochy*, czyli jak się sami nazywają Rumoni, a mający pochodzić od Rzymian, których legie osiadłe w Dacyi zmieszały się z rodem słowiańskim; przez to miał się otworzyć oddzielny a mieszany ze słowiańszczyzny i łaciny język. Zajmują większą część zachodniego i północnego Siedmiogrodu, a w dolinach, gdzie się zajmują rolnictwem i paszeniem bydła, od swoich popów w ciemnocie trzymani, są leniwi, chciwi, bojaźliwi, moralnie zepsuci i całkiem bez narodowego uczucia.

Szeklowie zajmując 200 mil □ u *Marosy*, *Udvarheli*, *Csik* i *Haromszék*, a zamieszkuje głównie góry, ciągnące się od Karpat nad Bukowiną, Multanami i Wołoszczyzną, niezmiernych lasów, z kąd drzewo spławiają *Alutą* i *Maroszą*, a nadto posiadają bogate kopalnie. W *Haromszék* ich głównej siedzibie, warto wspomnieć wyniosłą równinę, bardzo żyzną a w pszenicę obfitującą. Szeklowie jest to naród madziarski, który gdy Madziarowie Panonią zajęli, oddzielił się od drugich braci i w lasach Dacyi osiadł. Zawsze w odosobnieniu żyjąc, nie

mieszając krwi z nikiem, utrzymali Szeklowie czyste swoje narodowe piętno, skłonność do niepodległości i niezawisłości a czystość języka. Długo zostawali pod udzielnymi własnymi wodzami i dopiero później dostali się pod władzę książąt siedmiogrodzkich; zawsze jednakowoż z obwarowaniem pewnym. Ich obowiązkiem było strzedz ostatecznej granicy, od napadu ludów azyatyckich. Szekiel co do swój postawy jest niewielki, siadły, z ręką żylastą i twarzą rumianą, z której wybija otwartość, poczciwość i odwaga a z pewnym stopniem dumy. Jest tak gościnnym że ostatkiem dzieli się z drugim; żwawy, zręczny do wszystkiego, zna się dobrze z bronią palną, przestaje na byle czém a można go użyć do wszystkiego. Lecz przytém z braku oświaty jest łatwowierny; ci którzy są katolikami zabobonni, a protestanci rozwiozli. Węgrzy zowią ich: *buta szekly* (głupi szekiel) albo *vasejü szekely* (twarda głowa). Przymus do wojskowej wiecznej służby austriackiej, uczynił ich niechętnymi i nieufnymi. Skoro jednakże znajdą człowieka w którym ufność położą, wtedy poświęcenie się ich nie zna granic i wszystko u nich podobne. Przy zwycięstwie są okrutni i skłonni do rabunku; w krytycznych zaś położeniach trudni do utrzymania w karności, a pochopni do nieposłuszeństwa. Te same zawsze mieli prawa co Węgrzy, lecz feudalność była u nich dotkliwszą.

Jeden obwód zamieszkały samemi wolnemi Szeklami zowiącemi się (*Szabad nemesek* (szlachetni wolni) utrzymywał równość obywatelską; jednakże 1764 za Maryi Teresy zmuszono go do pogranicznej służby i to pod

karnością kija, przyczém zaprowadzono różnicę między stanami co im było najnieznośniejsze.

Gdy w r. 1848 sejm węgierski zwolnił Szekłów z pod jarzma granicznej służby i przywrócił im dawną równość, natenczas uniesienie dla sprawy rewolucyi węgierskiej, przewyższyło zapal wszystkich innych obwodów.

Sasi zamieszkujący Siedmiogród, zaczęli się wciskać jako koloniści z nad Renu już r. 1146 i otrzymali grunta z urządzeniami według swego prawa niemieckiego. Trudnią się rolnictwem i rzemiosłami. Jest to lud przesiąkły materyalizmem, samolubny, ociężały, bez energii, uczuć politycznych niemający i nawet ich niepojmujący. Są to prawdziwe szlafmyce na wpeł już podwinięte a dla tego zawsze do reakcyi skłonne; są to słowem Niemcy stworzeni do biernego posłuszeństwa, do wspierania władzy, bez których despotyzm w ucywilizowanej Europie na żaden sposób ostaćby się nie mógł. Zobaczymy, jak te nikiemniki z upodleniem przyjmowały zwycięzcę i jak znowu podstępem go napadły, skoro tylko mniej mu sprzyjały okoliczności; nie zważały bynajmniej że się z niemi zawsze szlachetnie obchodził. Od roku 1545 do sejmu węgierskiego, który stanowił wszelkie prawa, należeli Węgrzy, Szeklowie i Sasi jako reprezentanci a z wyjątkiem Wołochów, lubo najliczniejszych. Każdy z tych trzech narodów oddzielnie zarządził wewnątrz swego kraju. Sasy niemający szlachty, tylko bojeronów zostawali w uległości absolutnej pod swym patrycyatem, którego familie widziały, że przez rewolucyą węgierską zagrożono ich władzę a przeto były jej przeciwni. Stało się od razu usiłowaniem rządu austriackiego, aby Siedmiogród oddzie-

lic od Węgier i przyszło do tego że sejmy odbywały się oddzielnie, a co Węgom zdawało się zupełnie obojętną rzeczą. Dopiero r 1825 gdy *Stefan Szechenyi* ocucił z 800 letniego letargu Węgrów, i ożywił w nich uczucia narodowe, upomnieli się o połączenie na nowo Siedmiogrodu, czemu atoli rząd austriacki i Sasi oparli się stanowczo. Gdy atoli 13 marca roku 1848 wybuchła w Wiedniu rewolucya, sejm w Peszcie ogłosił natychmiast unią z Siedmiogrodem w którym skwapliwie zatknięte trzykolorową chorągiew węgierską i cieszyli się tam zamieszkali Węgrzy, Szeklowie a nawet Wołosi przypuszczeni pierwszy raz do wspólnego sejmku, ożywieni uczuciami swych rodaków w Bukaresćcie i ucieszeni że znikła wieczna służba graniczna, którą czuli tak dotkliwie. Jedni tylko Sasi lubo na pozór zmianą zadowoleni, przecież w duszy przechylali się do chorągwi żółtoczarniej austriackiej. Ta unia przyjęta 1 czerwca 1848 przez sejm siedmiogrodzki w Kołoszu (*Claussenburg*) gdzie i Wołochów do reprezentacyi przypuszczono, potwierdzoną była w Insbruku przez cesarza. Kamaryla atoli austriacka żeby potwierdzenie zmazać i do reakcyi prędzej przyprowadzić w swoich machinacyach użyła za narzędzie Sasów, którzy woleli być niewolnikami austriackimi, niż wolnemi obywatelami węgierskimi. Ich pastorom szło o utratę dziesięcin, a ich możniejszym familiom o pensye i urzędy w Wiedniu; Austriacy zaś takimi pomocnikami wpływali na Wołochów a wystawiali im iż wszystkie dobrodziejstwa przez unią z Węgrami dopięte, są tylko pozorne, bo Wołochowie wiodący ród od Rzymian pozbywszy się z karku Węgrów, oddzielne państwo dackie utworzyć mo-

ga. Najdziwniejszém było to, iż Sasi straszili Wołochów Rosyanami a mianowicie iż przybędą na pomoc Węgrom. W skutek takich zabiegów zebrało się konno pod *Balásfalva* 15 maja 12,000 Wołochów na obrady, gdzie postanowili ze Sasami, temi kolonistami sprowadzonemi od Węgrów, ażeby wytepić madziarskie plemie i rozerwać unią.

3. Zabiegi kamaryli austriackiej.

Austriacki rząd odurzony rewolucją wiedeńską, długo udawał iż w jej duchu działa, ale tymczasem utworzyła się pod ręką tak zwana kamaryla reakcyjna, której główną kierowniczką była arcyksiężna Zofia ze swoim ulubieńcem Jelaczcem. Pierwszym wykonawcą wszelkich planów był minister wojny Latour, który użył różnych sprężyn, aby doprowadzić rzecz do najokropniejszych skutków. Osławiony Urban użyty do tego w Siedmiogrodzie z pomocą pastorów saskich i popów, objeżdżał gminy wołoskie, których lud nieoświecony dał się łatwo durzyć i zaraz składał przysięgę, na pomszczenie się nad nieprzyjaciółmi dynastii cesarskiej; każdemu co przysięgł dawano karteczkę *pazsuras* zwaną, upoważniającą go do nieposłuszeństwa dla rządu węgierskiego.

Pod pozorem utworzenia gwardyi narodowych, rozdano ze zbrojowni cesarskich broń Sasom i Wołochom, a nieprzypuszczając do tego Węgrów ni Szekłów, którzy tym sposobem zostali bezbronnymi. Emisariusze austriacy którymi byli Sasi, wystawili Wołochom tchórzowatym z natury, iż gdy się pozbędą Węgrów, posiadają po nich majątki i będą rządzić krajem. Skoro już do

40,000 Wołochów było uzbrojonych, zaczęli zaraz nocami napadać miasta i zamieszkania węgierskie, mieszkańców z dziećmi i kobietami najokropniej wyrzynać, ognie podkładać. W mieście *Zalathna* przeszło 2000 Węgrów wymordowano, a w mieście *Nagy-Enyed* po wyrznięciu mieszkańców, zniweczono muzeum narodowe i całą bibliotekę. Nie oszczędzano wtedy największych zakładów kopalnych i najpiękniejszych stad koni. Do tychże wszystkich niegodziwości popychali Wołochów Sasi, za nimi w tyle stojący i Urban oficer austriacki. Jenerał zaś Puchner komenderujący w Siedmiogrodzie udawał iż to wszystko dzieje się przeciw jego woli i zdawał się tak w dobrą wiarę znosić z komisarzem rządu węgierskiego, że ten ogłosił Siedmiogród za stojący w stanie obłączenia.

Małe oddziały huzarów węgierskich gdzie się tylko ukazały porozpędzały niesworne i łotrzące kupy. Pod *Nagy-Lak* rotmistrz *Bethlen Gergely* uderzył przez Marosz z jednym szwadronem huzarów aż na 6,000 Wołochów i przeciw ich rozproszył a przed rotmistrzem *Baumgartenem* uciekło ich do lasów około 5,000. Tak ci potomkowie wielkich Rzymian nie dali dowodów odwagi.

Do okropności, jakich się dopuszczali na bezbronnych mieszkańcach, wyraźnie byli podżegani od Sasów i oficerów austriackich, którzy z tyłu ich popychali. Rząd węgierski do ostatniej chwili usiłował na drodze prawnej przywieść do upamiętania lud ten obłąkany, lecz jak Urban w Bystrzycy znaczne siły zebrał, austriackie wojska zmocniły się i Gedeon z granicznymi pułkami nadciągnął, wtedy komenderujący jenerał austriacki Puchner oświadczył się otwarcie w odezwie z 18 listopada przeciw Wę-

grom z którymi niby to trzymał. Berzenczei komisarz rządowy węgierski rozpoczął w *Maros-Vasarhely* organizacją huzarów Matyas zwanych, a Szeklowie zaczęli się zbroić, ale paraliżowani przez intrygi oficerów, których narzucili im Austriacy.

Na ów czas siła powstańcza była: Węgrzy mieli w *Tordu* i *Nagy-Enyed* 4 kompanie 11go batalionu honwedów i szwadron Matyas huzarów, a Szeklowie zebrali 8 batalionów piechoty i 4 szwadrony huzarów. W *Maros-Vasarhely* zgromadzał się 12ty batalion honwedów o 4ch kompaniach wraz z 2 dywizyonami huzarów. Przytém z różnych miast stanęło 5,000 gwardyi narodowej.

Austriacy zebrali następujące wojska: Puchner miał piechoty 12 batalionów a jazdy 15 szwadronów, Urban 12 batalionów piechoty i jeden szwadron jazdy, pułkownik Rübél 7 batalionów, partyzant Haydte prowadził dwa bataliony, jeden szwadron ułanów i 5,000 Sasów i Wołochów: artylerya ich polowa składała się z ósmiu bateryi sześćcio-funtowych i dwóch dwunasto-funtowych, co razem czyniło dział 60. W ogóle mieli oni 15 do 20,000 regularnego wojska, prawie 200,000 Wołochów po większej części w broń palną opatrzonych i 40,000 gwardyi narodowej saskiej, to jest z Niemców siedmiogrodzkich złożonej. Do obrony swojej mieli Karlsburg (*Karoly Fejérvár*) warowną twierdzę i utwierdzone Sibir (*Hermanstadt*) Brzaszów, (*Kronstadt*) Bystrzycę *Szebes*, *Szász Régen*, *Mediasch*, Segeswar i zamki utwierdzone *Deva*, *Fogaras*, *Vöröstorony* (czerwona wieża), przytém miasta saskie, po większej części otoczone starymi murami w obwarowaniu przydać się mogącemi. Nie-

4. Działanie Szekłów.

Po zebraniu i naradach bezskutecznych w *Agyagfalva*, zbroili się w *Maros-Vasarhely* Szeklowie, lecz że nie mieli wodza energicznego, szło im to bardzo zwolna, a tymczasem od północy zagrażał Urban, mający około *Szasz-Regen* znaczne siły z Wołochów i Sasów, których Szeklowie rozpędzili naprzód pod *Gernyeszeg* a drugi raz pod *Radnotfalva*, zdobyli wstępnym bojem *Szasz-Regen*, w końcu zaś zrabowali i spalili. Dnia 31 października zbili Urbana trzeci raz Szeklowie pod *Szent Ivany* i uszedł 1 listopada do Bystrzycy, aby się połączyć z brygadą Wardena ciągnącą z Galicyi. Wtenczas cesarskie wojska po pierwszy raz ruszyły od *Mediascha* przeciw sprawie węgierskiej: 5 listopada Gedeon przyszedł z znacznymi siłami Szeklom na tyły i odniósłszy zwycięstwo zajął *Maros-Vasarhely*, połączył się z Urbanem i Wardenerem. To połączenie południowej armii z północną, przyniosło wielką korzyść cesarskim. Szeklowie z okolicy *Maros-Vasarhely* byli rozpędzeni na wszystkie strony i rozbrojeni, przez co Węgry straciły główną podporę w Siedmiogrodzie: prześladowania atoli jakie wywierali Austriacy, Wołochy i Sasi na ten żwawy lud, ka-

zały mu myśleć jedynie o powetowaniu hańby poniesionej. W okolicy górzystej *Háromszek*, gdzie zamieszkuje 50—60,000 Szekłów, doszedł zapał do tego stopnia, iż wszystko co tylko mogło rzuciło się do broni. Wiele im brakowało do uzbrojenia, ale przez swoją zmyślność we wszystkim dali sobie radę. Niejaki *Gabor Aron* zaczął łać ze dzwonów kościelnych działa i dostarczał całe baterie zwłaszcza, że mu od kościołów nieomal wszystkich, pozwożono dzwony. Fabryki prochu, zapałek strzelbowych i kul powstały w jednej chwili, a dzieci i kobiety bez różnicy stanu pracowały i dostawiały wszystkiego pod dostatkiem. Obsadziwszy przejścia gór, napadli na cesarskich za *Alutą* pod *Földvar*, tak iż im cały listopad przeszedł na utarczkach, aż zachciewało im się uderzyć na *Brzaszów (Kronstadt)*, jednakże za wielki to był zamiar, zwłaszcza że dla braku dobrego dowódcy, nie było pomiędzy nimi należytego porządku. Utarczki przeciw przemagającemu i wyćwiczonemu wojsku, rozmaicie wypadaly: pokazuje się atoli ich wielka żołnierska przebiegłość w spotkaniu pod *St.-Peter*, gdy ich piesza tylna straż nie mogąc wstrzymać jazdy nieprzyjacielskiej, rzuciła się o ziemię a za jej przyjechaniem powstała i tak sypnęła strzałami, że z dragonów ani jeden nie uszedł. Zostawieni atoli sobie samym Szeklowie, tracąc ciągle bez celu ludzi, przy swojej wrodzonej żwawości, zaczęli sobie przykrzyć 'boje. Z tego korzystali niechętni oficerowie, których było niemało ze służby austriackiej; zaczęli żołnierzy nakłaniać do rozchodzenia się do domów, a nakoniec w imieniu ich, zawarli układ z cesarskimi że zaprzestają wszystkiego i oddają nietylko działa ale i broń

wszelką. Lud ten zacny o tyle jednak nie pozwolił się
całkiem zbałamucić, że oddał tylko to co się na nic nie
zdało, a najlepszą broń i działa pochował w górach; nie-
mniej honwedów i huzarów Koszuta, którzy mieli być
wydani.

5. Nieszczęśliwa walka Węgrów z Austryakami.

Jak tylko cesarscy rozpędzili Szekłów zamieszkałych około *Maro - Vásárhely* i zajęli tę ich główną siedzibę, tak zaraz udali się w siłach połączonych do *Dées*. Wówczas w Kołoszu (*Clausenburg, Kolosvar*) dowodzący Węgrami Baldacci zebrał 3,300 ludzi nowo utworzonego wojska wraz z baterią 3 funtową lecz mało co wyćwiczoną. Na czele téj siły ruszył 13 listopada nad brzegiem *Szamosy* do wsi *Dengeleg*, za którą spotkał Urbana i przepędził go przez miasto *Szamos-Üjvár*. Młode atoli wojsko węgierskie uniesione zapalem wpadło na cały ogień artyleryi nieprzyjacielskiej, a zmieszane niemogąc przyjść do ładu, uszło tłumnie do Kołoszu. Że nieprzyjaciel nie korzystał z tego popłochu, najwięcej mają zasługi pułkownik *Mikes Kelemen* i szef sztabu *Czetz*, którzy zebrawszy mały oddział, zasłaniali uciekających z dowódcą.

Po tém nieszczęśliwém zdarzeniu, największy nieład panował w Kołoszu, bo dowódca stracił głowę, niewiedział co począć a nakoniec w skutek narady wojennej z tymi co do miasta byli uciekli, cofa się do *W. Wa-*

radynu; kilku atoli dzielniejszych oficerów, jak *Jan Banffy*, *Grzegorz Bethlen* i *Czetz* zebrawszy mały oddział, zajęli *Szamosfalva* i zasłaniali Kołosz. Urban ośmielony pierwszem powodzeniem, ruszył wprost na Kołosz jako na pewną zdobycz, ale gdy pod *Szamosfalva* wpadł na rzeczone oddział, powitano go krzyżowym ogniem i zmieszany należycie, musiał się cofnąć. Mimo to została w mocy uchwała rady wojennej i nie poniechano odwrotu. Wojsko węgierskie opuściło Kołosz 15 listopada i cofało się przez *Gyalu*, *Kapus* do *Bánfi Hunyad*, gdzie do 25go zatrzymało się, a po różnych drobnych utarczkach oparło się dopiero w *Csucsa*; jest to ostatnia wieś na granicy siedmiogrodzkiej wśród skalistych gór *Tunger-Varadik* zwanych, a oddzielających Siedmiogród od Węgier.

Droga prowadząca z Kołoszu do *W. Waradyna*, przechodzi doliną zakreśloną rzeczkami *Sebes* i *Körös*, do których złączonych wpada wyżej strumień *Szekulouluj*, gdzie dolina może mieć 600 kroków, szerokość zaczyna się zwężać ku wsi *Csucsa* pod którą już ledwie dwa wozy minąć się mogą, aż znowu przy *Feketető* rozszerza się na 1000 kroków. Wśród owiej wężyny leży *Csucsa* z nędznemi chatami pod słoną przez Wołochów zamieszkałemi, gdzie od głównej drogi idzie manowiec ku *Almas* i *Kraszna*. Takie było miejsce, gdzie się zatrzymały resztki wojska siedmiogrodzkiego, odarte, bez obuwia, a to przy mrozie 15 do 20 stopni; pozbawione żywności i zdemoralizowane przez złe prowadzenie. Składali je atoli ludzie z poświęceniem, których tyle nieszczęśliwych powodzeń nie zdołało skłonić do porzucenia sprawy

narodowej. Był to zaród, z którego się miała wykluc do zwycięstw powołana siła zbrojna. Niedołężny Baldacci, zyskał na następcę w dowództwie po sobie niedołężniejszego jeszcze Riczkó, a w końcu dopiero oddano komendę szefowi sztabu Czetzowi, który nierozpaczał, choć w smutnym rzeczy były położeniu, i mniemał że Siedmiogrodu porzucić się nie godzi dopokąd zostaje jaki taki sposób utrzymania się przy nim. Stósownie więc do tego, następujące wyszły rozporządzenia: *Csucs*a miało stanowić prawe ramie i dla tego przez okopy zmocniono jej korzystne położenie, oraz *Királyhágo*; z braku wojska przecięto drogę do *Almasu* na pół mili zasiekami nie do przebycia. Za środkowe stanowisko obrane *Zilah* i *Sibó* obsadzono, a lewe skrzydło oparto o *Nagy-Banya*, gdzie zatarassowano przystępy. Z tamtejszych młynów prochowych w proch się zaopatrywano. Główną kwaterę założono w *Szillagy Symlyó*, dokąd zapął i patryotyzm z głębi Węgier nadesłał ofiary, w koniach, żywności, ubiorach, pieniądzech, oraz pomnażał wojsko ludźmi, przezco się wzmogły jego siły.

Przy rozpoczęciu kroków nieprzyjacielskich w październiku i listopadzie, Teleky Sándor zebrał był swoim nakładem do 10,000 ludzi w okolicy Debreczyna, a to najwięcej z gwardyi narodowych i z ochotników. Było to wojsko opatrzone w działa i wszelkie potrzeby, lecz na nieszczęście dostało za dowódcę *Katona Miklós*, generała bez wszelkiej znajomości sztuki wojennej. W tym samym czasie w którym cesarscy zajęli Kołosz, rzeczone wojsko węgierskie posunęło się do *Dées*, w myśli połączenia się z wojskiem Baldacciego, o którym atoli dowód-

ca nie miał żadnej wiadomości a zarazem nie przypuszczał, aby nieprzyjaciel stał ze znaczną siłą w pobliżu. Cesarscy odpędziwszy Baldaccego do *Csucs*a, obrócili się na Mikłósa i pod *Dées* ze wszystkich stron go napadłszy, zniewolili do odwrotu w nieładzie, w głąb Węgier. Że całego tego wojska nie zabrano i że się uratowały działa, dokazała naprzód dzielność 4go batalionu honwedów i legii wiedeńskiej, które to oddziały stanowiły tylną straż i mężnie się utrzymywały, a potem dzielność mieszkańców miasta *Dées*, którzy rzęsimym ogniem ze swych domów wstrzymali nieprzyjaciela. Cesarscy doznawszy tak znacznego oporu, zaniechali pogoni, lecz to wojsko po większej części poszło w rozsypkę i tylko resztki wcieliły się do tego co zostawało pod dowództwem *Czetz*a. W tym czasie nieprzyjaciel posiadał cały prawie Siedmiogród a osłabiony Urban z Wołochami i Sasami rabował, palił i mieszkańców wyrzynał po okolicach Madziarami zaludnionych; były przykłady rozpruwania kobiet zostających w nadziei. Często oficerowie zachęcali do złego żołnierzy, a kazali sobie oddać kosztowniejsze łupy jako dziesięcinę, niby to dla cesarza.

6. Przybycie Bema i odzyskanie

Kołosza.

Po tak nieszczęsnych wypadkach został przy Węgrzech jeden tylko narożnik Siedmiogrodu, a to okolica od *Csucs*a do *Nagy-Bánya*, którą trzymał major *Czett* zastępujący głównego dowódcę. Wojsko jego zwiększyło się ochotnikami i okrawkami różnych oddziałów, których nikt niechciał przyjąć pod swe rozkazy, a więc chołotą wojska węgierskiego najmniej poddającą się karność i prawu. Przez to powiększenie stan tego wojska 15 grudnia 1848 był następujący: w *Csucs*a prawe skrzydło pod dowództwem *Ryczka* wynosiło

w ogólności 4,145 ludzi i

6 dział 6 funtowych.

Przed *Szyllagy Samlyć* w środku linii gdzie była główna kwatera stało 4,450 ludzi,

6 dział 3 funtowych i

4 działa 6 funtowe.

W *Nagy-Bánya* lewe skrzydło pod dowództwem *Zsurmaya* składało się z 3,610 ludzi i

8 dział 6 funtowych.

Z tego atoli wszystkiego było wielu żołnierzy bez broni, a więc niezdatni do boju i z téj przyczyny nie można było więcéj liczyć jak:

piechoty	5,800,
jazdy	1,385,
i dział	24.

Taki był stan tego wojska, kiedy nadeszła wiadomość od Koszuta, że na dowódcę przyjedzie *Bem* generał polski, który tymczasem w *W. Warardynie* się zatrzymał aby przysposobić ubiór, żywność, park rezerwowy i wszelkie potrzeby dla zleconego sobie korpusu, którym ma zaczepnie działać. Za tą wiadomością niebawem przybył *Bem* do *Szillagy Samlyó* z 3 adjutantami i natychmiast wziął się od razu energicznie do organizowania tego małego wojska. Majora *Czetta* podpułkownika zamianował szefem sztabu i oddał mu dowództwo środka linii w *Zilach*. W *Csucsa* nakazał dawanie odporu i przestrzegł dowódcę *Ryczkę*, że go każe rostrzelać, gdyby się krok miał cofnąć. Sam zaś po należytem rozporządzeniu wszystkiego w *Csucsa* i *Sibó*, udał się na lewe skrzydło do *Nagy Bánya*.

W tym właśnie czasie *Windischgrätz* postanowił ze wszystkich stron uderzyć na *Węgrów*, a w skutek tego nakazał wojskom cesarskim stojącym w *Siedmiogrodzie*, aby ruszyły na *W. Warardyn* i *Debreczyn*. W skutek tego planu ruszył dnia 17 grudnia od *Bánfi Hunyad*, generał *Wardener* z 5,000 ludzmi głównym traktem a od *Almas Urban*, aby razem uderzyć na *Csucse*. Mimo tego iż *Wołochy* zamieszkujący tę okolicę ułatwili im

przejście przez zasieki, jednakowoż nie mogli ani kroku postawić na przód, ni postąpić w dolinie *Görgény*, ni też zbliżyć się do miasta *Sebesu*; wszystkie bowiem przystępy były dokładnie zasłonięte. Cały dzień wznawiał nieprzyjaciel uderzenia z wielką stratą, ale za każdym razem był odparty, przy czém szczególniejsz się odznaczył przytomnością swoją pułkownik *Baumgarten* i major *Dobay*. Na drugi dzień Austriacy jeszcze próbowali czyliby się nie dało jazdą zdobyć baterii u *Sebes*, lecz kartaczami rozegnali jeźdźcy, nawet i piechotę do ucieczki zniewolili. Jenerał Riczkó za mało skwapliwy, nie umiał z tego nieładu korzystać i dopiero 24go zajął *Bánfi Hunyad*.

Tego samego dnia t. j. 18 grudnia nadciągnęła nowa kolumna z 15,000 Wołochów i z kilku liniowymi pułkami a zajmwszy *Szurdok*, *Tihó Örmözö* uderzyła nazajutrz przez strumień *Almas* na *Sibó*, gdzie dowodził *Czetz* a użył dział tak skutecznie z drugiego brzegu rzeki *Szamos*, iż Wołochy na rozsypkę do borów uciekły. Tylko same pułki liniowe cofnęły się w porządku i ze zmrokiem zajęły korzystne położenie około *Szurdoka*. Na drugi dzień uderzyły na nie batalion *Szeklów* i dywizyon huzarów *Matiasa*, lecz ich nie mogły wyrugować, aż dopiero pułkownik *Mikes* kazał się cofnąć *Szeklom* za strumień *Almas*, oparł swe lewe skrzydło o rzekę *Szamos* i górę *Rakoczy*, a ściągawszy tym sposobem Austryaków w dolinę, gdzie leko raniony *Czetz* mógł dobrze użyć artyleryji, tak ich zmieszał, że spieszenie cofać się musieli tą samą drogą którą przyszli, t. j. na *Galgo* do *Dées*.

Bem na lewém skrzydle zebrał w *Nagy Bányá* co tylko tam było wojska i spiesznie ruszywszy do *Kis Nyires* bez zatrzymania się szedł ku *Dées*. Czetzowi kazał ciągnąć po nad Szamos. Dnia 23 grudnia spotkał generała Jabłonowskiego ze 4000 Austryaków w szyku bojowym przed miastem *Dées*. Nie pozwalając ani chwili spoczynku żołnierzom, uderza i sam tak kieruje ogniem działowym, że mimo korzystnego położenia spędza Jabłonowskiego z korzystnego stanowiska, a jako wódz doświadczony w sam czas puszcza piechotę na bagnety, rozbija kolumnę nieprzjacielską i śle na nią jazdę z rozkazem ścigania bez wytchnienia. Przy moście przez *Szamos*, tylna straż Jabłonowskiego chciała stawić czoło, lecz 4ty batalion honwedów przewrócił ją, a cała brygada austriacka na dwie części podzielona, w jednej poszła do *Bethlen* a w drugiej do *Bystrzycy*. Z pobojowiska pod *Dées* Bem bez spoczynku a to przy mrozie 15 — 20 stopni ruszył przez *Szamos Ujvár*, *Válaszut* i *Apahida* w kierunku *Kolosza* i nawet w pochodzie ledwie pozwolił ludziom gotować, zwłaszcza że mieszkańcy Madziarowie i Ormianie po drodze wynosili żołnierzom ciepłą żywność i napoje. Tu już zapal dla Bema ukazał się bez granic, uważano go za wybawcę z niewoli.

Kolumna środkowa pod wodzą podpułkownika *Czetza* połączyła się 25 grudnia przed *Koloszem* z Bemem i to właśnie w téj chwili gdy miał uderzyć na generała *Wardenera*, nieliczącego na żadne spotkanie. Wojsko cesarskie co dopiero pobite pod *Csucsa*, *Sibó* i *Dées*, tak było zdemoralizowane, iż po kilku działowych wystrzałach opuściło korzystne stanowisko pod *Szamosfalva*,

a to nawet ze stratą kilku set niewolników i całego taboru. Ponieważ mieszkańcy *Kołosza* już nie byli Austryakom przychylni, przeto Wardener minął to miasto i udał się przez górę na 1000 stóp wysoką do *Thordy*. W pogoni za niemi husary Mathiasa zabrały kasy wojaskowe, wozy z amunicją i ubiorami, niemniej nabierali bardzo wiele broni od zbiegów rzuconej.

Bez wszelkiego oporu uszedł Bem z wojskiem do *Kołosza*, tej głównej stolicy siedmiogrodzkiej przyjmowany jako zbawca, gdzie wojsko znużone nagłemi pochodami, uraczone świątecznym jadłem i różnym napojem a przygotowanemi na Boże Narodzenie.

Można powiedzieć, iż tu nie orężem ale tylko nogami pobił Bem nieprzyjaciela, gdyż jedynie przez tę zwawę nadzwyczaj ruchy opanował *Kołosz*, ze wszech miar bardzo ważny punkt na Siedmiogrodzie. Żołnierz uznawał że się nagrodziły jego trudy i wytężenia, a odtańd ufał w siebie i swego wodza. Tu się okazała genialność Bema, który strategicznemi kombinacyami, taktyczną zręcznością i żelazną wolą dopiął tego, czego przed tygodniem nikt ani przypuszczać nie śmiał.

Posiadanie *Kołosza* (*Kolosvar, Klausenburg*) przyniosło ogromne korzyści Węgrom, bo z tém miastem północna część Siedmiogrodu wpada w ich władzę. Bardzo to wpływało na usposobienie nieprzyjazne Wołochów tej części kraju; a nadto armią cesarską północną, całkiem odcinało od południowej. Bem utworzył sobie od razu skład zapasów wojennych, pewną podstawę do dalszych działań ku południowi, a stał się takim postrachem dla nieprzyjaciół, iż upowszechniło się między nimi mniemanie,

że gdzie Bem tam i zwycięstwo. Umiał on nietylko zwyciężać, ale umiał ocenić każdego podwładnego i nic nie uszło jego baczości. Któryż na świecie wódz umiał lepiej korzystać ze zwycięstwa i gdyby Węgry miały być drugiego Bema, to i pomoc rossyjska w wniweczby była poszła. To jego cecha że po zwyciężkim boju był najczynniejszym, najbardziej używał wszystkich sił wojska.

Stanawszy w Kołoszu zostawił Bem swemu sztabowi ceremonie i obrzędy powitawcze a sam zajął się z niezmordowaną pracowitością urządzeniem wszystkiego. Nie zsiadając z konia, obejrzał dokoła miasto, wydał rozkazy do obwarowania przystępów, pourządzał zakłady ubiorcze, magazyny, amunicyi i wszelkich potrzeb wojennych. Rozporządził werbowanie i zbieranie się z okolic gwardyi narodowych. Powydawał odezwy do Wołochów, aby ich objaśnić i odwieźdź od nieprzyjaciela, przy czém ogłosił im i ogólne przebaczenie za popełnione bezprawia. Żołnierzom kazał wypłacić nietylko żołd ale i dodatek; oficerów zaś co się odznaczyli poposuwac na wyższe stopnie. Urządził cały kraj na stopę wojenną, przy czém pousuwał komisarzy rządowych, jako zawadzających tylko jego władzy dyktatorskiej. To wszystko uskutecznił zaraz tego samego dnia, którego stanął w Kołoszu.

Nazajutrz wysłał Bem Czetzta z brygadą do *Kis-Kapusu* ku *Bánfi Hunyad*, aby z tyłu zaszedł temu wojsku cesarskiemu, które od *Csucsy* miał przec ciągle *Riczko*, ale tymczasem niebacznie pozwolił mu cofnąć w znacznej części przez góry, do *Thordy*. Druga zaś część odcięta z *Urbanem* pod *Nagy Almas*, przekradala się po partyzancku przez *Egeres*, *Darocz*, *Mera*, *Apahida*,

Zsuk, Szék, Veresegyháza, Lekencze do Bystrzycy, poprzek drogi którą był przeszedł Bem, a to nawet nim jeszcze jego tylna straż zdołała nadciągnąć od *Szamos Ujvar*. Udało się to tak gładko Urbanowi jedynie z tego powodu, że Wołochy zamieszkujący te okolice byli po jego stronie, i dla tego Węgrowie żadnej wiadomości powziąć od nich nie mogli. Gniewało to mocno Węgrów, że we własnym kraju doznają takiego obchodzenia się z sobą jakby w nieprzyjacielskim. Skoro tylko Bem powziął wiadomość o ruchu Urbana, wysłał natychmiast do *Papfalva* pułkownika Mikesa, a ten zabrał Urbanowi tylną straż, złożoną ze 4 kompanii piechoty i połowy szwadronu jazdy.

7. Wyprawa przeciw północnej armii cesarskiej.

Po odbytym przeglądzie wojska połączonego w *Koloszu* wysłał Bem podpułkownika Czetza z nowym oddziałem do *Shordy*, a to żeby zajął i trzymał brzegi rzeki *Aranyos* aż do dalszych rozkazów, nieprzyjaciela odwozcił od kraju Szekłów a zniewalał do oglądania się na twierdzę *Karlsburg*, na którą Bem niby zamierzał uderzyć. Tym sposobem trzymało się na wodzy Wołochów, a Szeklowie poblizsi mogli bez przeszkody przybywać do *Kolosza* i zwiększać siły węgierskie. Z gwardyi narodowych i z różnych oddziałów zbierających się potworzono załogi dla *Csucusy*, *Sibo*, *Nagy Banyi*, *Banfi Hunyadu*, *Kolosza*, *Szamos Újvaru*, *Déesu* i *Szeku* aby trzymać w posłuszeństwie Wołochów, gdyż ta dzicz skoro tylko nie widziała wojska, natychmiast rabowała, paliła i mordowała swych spółobywateli Madziarów a nadto tak przecinała komunikacye, że nie można było wysłać gońca bez przydania mu straży.

Bem zostawiwszy w *Koloszu* z pułkownikiem To-

them zakłady aby się urządziły i zwiększały, ruszył 27 grudnia do *Szamos-Újvár*, biorąc ze sobą.

piechoty	3,800,	
.	jazdy	860,
.	dział	18.

Na wieczór 28 grudnia swoim zwyczajem w marszu niezmiernie pospiesznym podciągnął pod *Bethlen*, gdzie mieli na lewym brzegu *Szamosy* a przy ujściu strumienia *Bethlen*, Jabłonowski i Urban w 4,000 wojska. Położenie było bardzo obronne i tylko sam Bem mógł się być odważyć na walkę, jakoż z rana 29 grudnia posunął działa i utrzymywał rześisty ogień przez 4 godziny, dopóki działa nieprzyjacielskie nie zamilkły; nareszcie puszcza honwe-dów na bagnety przez zamarzną *Szamos*; rozbija piechotę cesarską i ściga ją jazdą aby się na nowo zebrać nie mogła. Jeden jej tłum ucieka z Urbanem do *Naszodu* a drugi z Jabłonowskim przez *Somkerék*, *Szepayer* do *Bystrzycy*. Na lewem skrzydle opierał się wprawdzie około *Lekencze* oddział nieprzyjacielski, ale ten 30 grudnia zepchnięto ze stanowiska. Przed *Naszódem* i *Bystrzycą* chciał nieprzyjaciel czoło stawić, obrał korzystne stanowisko, lecz Bem używszy skutecznie dział, odparł go bagnetem (31 grudnia) i zmusił do ucieczki ku Buko-winie. W skutek tych poniesionych klęsk przez cesar-skich, zbrojne tłumy Wołochów i Sasów rozsypały się i uszły do domów. Mniej więc jedną plagę mieli Wę-grzyni a dręczyły ich jeszcze tylko mrozy i pochody silne, co jednakże z wytrwałością przewyciężali, a jedynie przez miłość i zapał dla wodza, którego pokochali jak ojca.

Naszód wzięty wstępny bojem poszedł na rabunek,

jako siedlisko z którego Sasi podburzali Wołochów przeciw bijącym się o niepodległość Madziarom. *Bystrzyca* stolica reakcyi saskiej od podobnego losu uratowaną była jedynie przez Bema, który ogłosił ulaskawienie, aby nawrócić na drogę wolności tych bałwanów, jak się zdaje, zrodzonych do niewoli, lecz nakazano jej opatrzyć wojsko we wszelkie potrzeby.

Bem korzystał należycie z tego dobrego wojennego powodzenia i do reszty porozpędzał co się tylko cofało ku Bukowinie, jakkolwiek brakowało mu nabojów i dopiero z *Nagy Banya* musiał je sprowadzić. Wojsko jego było bardzo zmęczone, bo bez odpoczynku szło z *Kolosza* a mało co ciepłego jadło; przy 20 stopniach mrozu tylko dwa razy biwakowało, choć dwie bitwy w tak krótkim czasie odprawiło. Odpoczynek w *Bystrzycy* nie przeminął bez korzyści, bo odziano lepiej żołnierza, ponarządzano co było uszkodzone, pozabierano broń Sasom żeby swoich uzbroić a podjazdami niepokojono nieprzyjaciela.

Jak tylko naboje przyszły, ruszył Bem z *Bystrzycy* i 3 stycznia spotkał cesarskich pod *Tihutza* w ciasnej dolinie nad strumieniem zwanym także *Bystrzycą*, kędy idzie droga na Bukowinę, a taka co się obniżyć nie da, dla wyniosłych i śniegami okrytych gór na okół. Tam nieprzyjaciel zebrawszy co tylko było na Bukowinie, miał nadzieję oprzeć się i istotnie walka trwała od rana do wieczora, aż nakoniec Węgrzyni bagnetem wyparli i zmusili cesarskich do ucieczki tak haniebną, że rzucając broń i tornistry kupami chowali się do lasów a nareszcie głodem i zimnem zmuszeni przychodzili i oddawali się sami

w niewolę. Reszta bez broni i obuwia, z nogami poobziębianemi nie oparła się aż w *Czerniowcach*; słowem bez śladu po sobie rozproszyła się północna armia cesarska. Resztki wojska Urbana gonił Bem aż do *Vatradorna*, gdzie go 4 stycznia z uniesieniem przyjmowali mieszkańcy Bukowiny. Zostawiwszy zaś małe załogi w *Bor-gó Prund*, *Jáádzie*, *Bystrzycy* i *Naszodzie* pod dowództwem Ryczki, wrócił się aby nowe zbierać wawrzyny.

Tyle niespodzianie jedno po drugim odniesionych zwycięstw, do tego stopnia rozniosła sława, że imie Bema za nierozdzielne od zwycięstwa poczytywano. Nieprzyjaciel sam oddawał mu sprawiedliwość, a lękał się mierzyć z prawdziwym mistrzem w sztuce wojowania. Szlachetne zaś Bema postępowanie z pokonanymi i wziętymi zjednało mu ogólny nawet u przeciwników szacunek. Wołochowie i Sasi w całym północnym Siedmiogrodzie, co tyle barbarzyństwa okazali, siedzieli pokornie w swych wsiach i miastach, tylko zdumieni czynami, które za cuda poczytywali. Szeklowie i inni mieszkańcy Siedmiogrodu, z uniesieniem garnęli się do walecznych honwedów, aby pod ich chorągwiami walczyć za wolność.

8. Pochód do Maros Vásárhely.

Po powrocie z Bukowiny, Bem udał się 13 stycznia 1849 roku

z 2,850 piechoty,

640 jazdy,

i z 8 działami

do *Maros Vásárhely*, z kąd cesarscy umknęli spieszenie ku południu i zostawili w pokoju część kraju szekielskiego, który z Wołochami i Sasami, haniebnie prześladowali za przychylność do narodowej sprawy węgierskiej.

Przyjęcie zwycięzców przez Szeklów odznaczyło się zapalem i uniesieniem właściwym temu żywemu ludowi, lecz jego wycieńczenie i zniszczenie nie pozwoliły mu tak wystąpić względem Bema jak powszechnie sobie życzone.

Armia południowa cesarska zaniechała naówczas wszelkie zaczepne działania a utwierdziła się około *Karlsburga*, *Sibina* (Szeben, Hermanstadt) i *Brzaszowa* (Brasso, Kronstadt).

Węgrzy posiadali północny Siedmiogród aż pod rzekę *Aranyos*, która wpada w *Maros*, a w *Thorda* ostatnią

straż trzymał podpułkownik Czetz. Tam żaden Wołoch ani Sas nie śmiał się ruszyć, takie wrażenie sprawiły zwycięstwa Bema. Dalej na południe za *Aranyos* chłopstwo podburzone od oficerów austriackich i Sasów, pod wodzą hersztów rozbójniczych popełniało najokropniejsze bezprawia. Było go zgromadzonego do 50,000, napadało miasta, gdzie całą ludność madziarską z zadawaniem męek najhaniebniej obmyślanych, w pień wyrzynało. Dnia 9go stycznia 1849 r. po drugi raz napadli oni na *Nagy-Enyed*, zburzyli go wraz z uniwersytetem, a co nie uciekło to później wykluli. Wszystkie słynne stada koni pozabierano a gdzie tylko były kopalnie jakiego kruszcu, to pozawalano i poniweczono.

9. Bitwa pod Galfalva.

Bem w *Maros Vásárhely* swoim obyczajem mało się troszczył o uroczystości i powitania, a cały zajęty był sposobami powiększenia swych sił i zasięgnięciem wiadomości o nieprzyjacielu.

Wtedy generał austriacki Puchner połączył całe swe siły w Sibinie (*Hermanstadt*), dokąd zebrał 2 brygady piechoty, brygadę jazdy i dział 30. Z tém wojskiem zamierzył zgnieść Bema, dla tego poszedł 15 stycznia do *Madyasza (Medgyes)* nad rzeką *W. Kükülo*. Ztamtąd 16 styczn. przez *Bogacs, Harangláb* udał się do *Galfalva*, gdzie zajął stanowisko środkiem wojska; prawém skrzydłem sięgnął *Desfalvy* a lewém *Szökefalvy*.

Bem mający ledwie połowę téj siły co Puchner, opuścił 16 stycznia *Maros Vásárhely* i udał się na *Nyaradtö, Cserged* do *Héderfaja*, zkąd szedłszy doliną po prawym brzegu zamarzlęj *Małej Kükülo*, pod *Abosfalva* i *Pocafalva* na wyniosłym pagórku biwakował przy 20 stopniach mrozu i patrzył ku *Galfalva*, od której jaśniały ognie nieprzyjacielskiego obozu tylko przez rzekę zama-

rzniętą. Bem miał zwyczaj gdy nadchodziła chwila bitwy, powyznaczać dowódców znaczniejszym oddziałom, aby sam był wolny, mógł spokojnie uważać na ruchy nieprzyjacielskie i kierować działami, na których skuteczność najwięcej liczył, a wymagał od artylerji aby żaden strzał nie był daremny. Przeznaczył więc na dowódców dla środkowej linii pułkownika *Mikes Kelemena*, dla prawego skrzydła majora *Messena* a dla lewego majora *Bethlena Gergely*.

Rano 17 stycznia cesarscy rozpoczęli bitwę kilku uderzeniami na *Pocafalva* gdzie stali Szeklowie i na *Abosfalva* gdzie się opierało lewe skrzydło, a to razem piechotą i jazdą. Szeklowie atoli i honwedzi stali jak mur i dawali odpór należyty. Bem zaś tak działami kierował, że w samym nacieraniu zawsze kolumny zmieszał, w popłoch wprawił i zaledwie z połową ludzi wracały na miejsce z którego były ruszyły. Nakoniec uderzył śmielój batalion grenadierów wołoskich, ale poszedł i ten w rozsypkę a za nim całe Puchnera wojsko zaczęło w zamieszanie popadać. W sam téż czas major *Bethlen* zaszedł z prawego skrzydła od *Kükülövar* i zagroził otoczeniem lewemu nieprzyjacielskiemu przez co taki strach wzniecił między cesarskimi, iż wszystko uciekało bez ładu do *Medyasza* i *Sibina*. Aby pogoń tamować, puścił nieprzyjaciel naprzód dragonów, którzy natarli żwawo w sam środek Węgrów i nawet otoczyli do koła Bema; przypadł atoli *Teleky Sándor* i major *Kisz* z huzarami szekielskimi a wnet nietylko dragonów odparli ale jednych zrabali a drugich wzięli do niewoli.

10. Pochód na Sibin (Hermanstadt.)

Bem umiał korzystać ze zwycięstwa, kazał tylną strażą mieć rozbitki nieprzyjacielskie, które po bokach się chroniły, w tej okolicy bezdrożnej, okrytej na sążeń śniegiem, sam zaś z wojskiem, aby nie dać odpoczynku głównemu nieprzyjacielskiemu oddziałowi, pędził za nim przez *Bogács* do *Medyasza*, gdzie stanął 18 stycznia na wieczór. Jeszcze z *Maros Vásárhely* wysłał był rozkaz do podpułkownika Czetza do Kołosza, aby z brygadą za nim spieszwał i amunicji mu dośłał.

Zostawiwszy Bem w *Medyaszu* podpułkownika *Szilági*, ścigał nieprzyjaciela 19 stycznia przez *Nagy Selyk* do *Szelindek* (Stolzenburg) gdzie mu wypadło przemocować, bo żołnierze zbyt zmęczeni byli. Pochód ten odbywał się przez kraj bardzo górzysty i w wielkim śniegu, a dla tego działa i wozy trzeba było ludziom przez zasy przeprawiać, bo często konie uciągnąć ich nie mogły. Trudzi się żołnierze a nie było można chłopca dostać: wsie bardzo dalekie od siebie, opuszczone były od

Wołochów, którzy z bydłem i żywnością w lasy uciekli. To opustoszenie kraju zradzało i kłopot o żywność.

Bem widział iż Sibir umocniony i że wstępny bojem trudno go wziąć będzie, lecz zamierzał przez raptowny pochód nie dać czasu nieprzyjacielowi przyjść do siebie z odurzenia, uporządkować jak się da najlepiej swe siły i z nim razem wejść do Sibira.

Podpułkownik Czetcz opuścił był 17 stycznia *Kolosz* i szedł bezdrożami na *Eleker* do *Balásfalva*, gdzie zastał powstanie wołoskie w znacznej sile, lecz kilku strzałami działowemi rozpędził je, że śladu po sobie nie zostawiło. Lubo to było miejsce, z którego najbardziej podburzano Wołochów do spraw okropnych, jednakowoż udało się Czetczowi wstrzymać swych żołnierzy od rabunku i przez *Kiss Selyk*, *Nagy Selyk* przybył do *Viz Akna*, gdzie stanął przez góry i śniegi dnia 20 stycznia w nocy. Wprzód miał był rozkaz od Bema, aby spoczął w tym miejscu, a dopiero 21 stycznia pociągnął za nim pod Sibir, późniejszy zaś rozkaz w którym mu przepisano jak ma się postawić, nie doszedł go, bo oficer z nim jadący natrafił na oddział nieprzyjacielski.

Sibir (*Szeben*, *Hermanstadt*) leży w dolinie *Cibiny* na spadzistości gór *Kerbunar*, *Csova* i *Gupari*. Miasto jest jak wszystkie saskie w Siedmiogrodzie, opasane murem, z basztami w dobrym jeszcze stanie. Od południa płynie *Cibina* i napelnia wodą fosy. To wszystko było użyte zręcznie na warownię i miejsce nibyto otworem stojące tak urządzono, iż z dział 18to i 24ro funtowych dawano odpór jak gdyby z twierdzy najzupełniejszej. Przedmieścia były opalisadowane, a w ulicach narobiono za-

siek i to w kilka rzędów. Przed miastem na strzał działowy, rozciąga się płaszczyna rowami poprzerynana, nad którą panują wzgórza spuszczone się od wsi *Kis Csür* i *Nagy Csür*. Przez ostatnią wieś idzie wielki gościniec od *Szelindka* (Sztolcenburga), a przez pierwszą od *Viz Akna*.

Pomimo tak obronnego stanu Sibina taki postrach panował w mieście, iż główni reakcyoniści z kasami pociękali nad granicę Wołoszczyzny do obronnej Czerwonej wieży, a taka niesforność pokazała się w wojsku, iż oficerowie austriacy chcieli odebrać komendę Puchnerowi. To wszystko okazuje, iż Bem mimo małych sił mógł przypuszczać iż zdobędzie Sibin samem rzucaniem trwogi na ściganego nieprzyjaciela.

Siły Bema były tedy następujące:

Piechoty	3,750,
jazdy	875,
dział	28,

Siły Puchnera w Sibinie wynosiły:

piechoty liniowej	6,000,
jazdy	1,000,
dział połowych	30,
wałowych	24,
powstania wołoskiego	2,000 ludzi,
ruchowej gwar. nar. sibinskiej	4,000 ludzi,

Zapominać nie należy, że miał w posiadaniu i na stanowisku miasto obronne i dobrze obwarowane; Bem więc ani połowy tego nie mając, wyruszył ku niemu z rana 21 stycznia. Środek prowadził pułkownik *Mikes Kelemen*, lewe skrzydło *Bethlen Gergely*, a prawe Czetz,

którego jednakże nie doszedł rozkaz. Środek spuściwszy się od *Nagy Csür* na równinę, i zbliżywszy się na 1,500 kroków do przedmieścia, dostał się w krzyżowy ogień: dowódca jego waleczny *Mikes* i *Thérey* adjutant *Bema* śmierć znaleźli, a lubo ogromnie ucierpiała cała piechota węgierska, przecież trzymała się dobrze nawet wśród gradu kul. *Bem* ustawiwszy działa, rozpoczął ogień o 7 i tak go ciągnął do 11 godziny, że nie dozwolił nieprzyjacielowi ani wychylić się z okopów. Tymczasem *Węgrzy* kilka razy szturm przypuszczali, lecz daremnie: Szeklowie ucierpieli bardzo, a legia wiedeńska odniosła wielkie straty i można powiedzieć, że z lwiem walczyła mężstwem, bo z 600, pozostało w niej tylko 90 ludzi. Dopiero o 11 godzinie nadciągnął od *Kis Csüs* oddział *Czetzta*, witany ciągle odgłosem radości z szeregów walczących. W ten czas większa część dział *Bema* już była bardzo ucierpiała; dla tego że nieprzyjaciel miał działa większego wagomiaru, nietylko leżały pokosem konie pobite, ale w końcu liczono już tylko ledwo 20 nabojów. Szeregi węgierskie w ogóle niezmiernie się przerzedziły i wszystko zaczęło odwrót. *Bem* niezmiészany bynajmniej, owszem okazując przytomność za wszystkich, zimny jak lód z małym oddziałem pozbierał uszkodzone działa, utrzymywał tylną straż i zajmując pozycją nietylko przedłużył do 10tej w nocy walkę, ale nawet poniekąd imponował nieprzyjacielowi, na którego stronę już się wyraźnie była przechyliła szala. Przy każdym zajęciu pozycyi, przypuszczał jak najbliżej nieprzyjaciela i tak witał strzałami kartaczowemi przez siebie celowanemi że nieprzyjaciel sam nawrócił i cofnął się do *Sibina*. *Bem*

tymczasem niedozwoliwszy w odwrocie wziąć sobie ani jednego żołnierza do niewoli, przenocował na wzgórzu pod *Szelindkiem* (Stolcenburg) o dwie godziny od *Sibina* zład rano odszedł. Prawe skrzydło pod wodzą Czetza, nienapastowane cofnęło się w porządku do *Ladamos* i zaraz potem złączyło się z Bemem. Ten odwrót z pod *Sibina* sprawił smutne wrażenie na Węgrach: wszystko było zakłopotane i powarzone. Bem tylko spokojny, niewzruszony, wznosił się wyżej nad wszystkich, dodał otuchy zatworzonym a w końcu wzbudził nawet w nich zaufanie do własnych jeszcze sił i do zwycięstwa.

Nazajutrz 22 stycznia gdy przyszła wiadomość iż cesarscy wzmocnili się przez przybycie do *Sibina* korpusu Gedeona, zaczęto występować z uwagami a głównie iż nie jest podobieństwem stać prawie przed bramami miasta trzymanego od nieprzyjaciela i wypada koniecznie w głąb kraju się cofnąć; Bem na to zimno odpowiadał: opuszczenie *Szelindeku* (Stolcenburg) byłoby opuszczeniem Siedmiogrodu, a opuszczać go wcale nie myśli, lecz owszem wyrwać cały z rąk nieprzyjaciela.

Mimo strat poniesionych i zupełnie bez amunicji tak był jeszcze postrachem dla Austryaków, że obawiając się nowego jego uderzenia na *Sibin*, przez ośm dni nie śmieli się wychylić za miasto. Nie tracąc ani chwili czasu i rozwijając czynność nadzwyczajną, ścigał Bem siły i amunicją z *Mediasza*, *Marös*, *Vasarheli* i *Kołosza*. Były to jednakże posiłki za szczupłe, bo znaczna część mieszkańców sprzyjała nieprzyjacielowi. Całą nadzieję pokładano jedynie w Szeklach i to zajmujących jeszcze odległe okolice. Aby ich do działania tém bardziej pobudzić,

choć Bem miał małe siły, posłał do nich 20 stycznia batalion honwedów i dywizjon huzarów, z samych Szekłów złożone i co tylko miał pieniędzy kazał je na żołąd dla nich obrócić.

Położenie *Szelindka* nie było bardzo korzystne, gdyż otaczały go do koła pagórki a dały się snadno obejść; Bem atoli nie chciał go opuszczać, aby odwrót znowu dalszy od *Sibina*, nie zrobił złego wrażenia tak na jego wojsko jak i na mieszkańców okolicznych. Moralnie, bez ustanku imponował nieprzyjacielowi, chociaż się jego siły pomnożyły.

Puchner liczył wtedy:

piechoty liniowej	6000,
Wołochów i Sasów	6000,
jazdy	1200,
dział	70,

Przeciw temu Bem miał:

piechoty	3200,
jazdy	600,
dział	25,

a więc jego siła wyrownywała tylko $\frac{1}{3}$ części siły puchnerowej.

II. Walka pod Szelindkiem (Stolzenburg.)

Nakoniec 30 stycznia Puchner zebrawszy całe swoje wojsko, ośmielił się wynieść z *Sibina*. Dwie brygady z działami 12to i 18to funtowemi szły prosto traktem na *Szelindek*, jedna brygada na *Vis Aknę* doliną *Ladamos* na lewo, a druga brygada na prawo przez *Kukusfalva* sięgając górami aż do *Rusz*; dosyć że stanowisko *Bema* zupełnie otoczone było. Gdy mu o tém doniesiono zakończył spokojnie obiad, siadł na konia a rozpoznawszy zbliżającego się nieprzyjaciela, czekał bez najmniejszego zmienienia szyku bojowego, gdyż wszystko u niego było przewidziane i wcześniej rozrządzone. Zupelna cisza dodawała cesarskim otuchy iż na całkiem nieprzygotowanego uderzą i naraz o drugiej godzinie z południa rozpoczęli ogień działowy od czoła wojska na trakcie sibińskim a od tyłu ze strony *Rusza*, w przekonaniu iż wszystko zgniotą i nic im ujść nie zdoła. Bardzo się przecież pomylili, gdyż stawiono im wszędzie czoło groźnie i wszędzie byli odparci. *Bem* zakupionym ogniem tak prażył ze środka linii bojowej masy na drodze głównej, że Puchner poniósłszy ogromne straty,

a za zdemontowaniem mu kilku dział, uciechnął całkiem ze swą artylerją. Wszystkie zabiegi i usiłowania nieprzyjaciół rozbiły się jak o skałę o zimną krew Bema, co jakby bóstwo wojenne stał niewzruszony i na którego skinienie oczekiwali jego waleczni podwładni. Naprzód ku *Ruszowi* z tyłu odparty nieprzyjaciel w lasy się rozsypał, potem środek najdłużej wznawiając walki, cofnął się za *Kukusfalva*, około 6tej wieczorem; Węgrzyni przedłużyli u-tarczki w pogoni do 8mej godziny o której wrócili zeziem-bli do ciepłych chat *Szelindka*, nieprzyjaciel zaś rozłożył się obozem w lesie za *Nagy Csür*.

Bem widząc iż przeciw zbyt przemagającym siłom, mimo wyższości swego walecznego i dzielnego wojska, nie stanowczego dokonać nie zdoła, przemyśliwał jakby się połączyć z posiłkami, które od *Aradu* przez *Deva* nadciągnąć miały, ale przytém nie chciał oddalać się od *Sibina*; żeby nie odkryć północnego Siedmiogrodu i tém samém nie otworzyć pory do podniesienia głowy reakcyi przyczajonój.

Nazajutrz 31 stycznia po cofnięciu się cesarskich do *Nagy Csür*, gdzie zajęli mocne stanowisko, posłał Bem pułkownika *Kemeny* z całą piechotą prosto traktem ku *Nagy Csür*, a sam z jazdą i działami udał się doliną *Ladamos*, z której przez góry zwrócił ku *Viz Aknie* i ukazał się na lewym skrzydle nieprzyjaciela. Ten z obawy odcięcia od *Sibina* pomimo tak przemagających sił spieszenie opuścił swe korzystne położenie i cofnął się za swoje okopy u rzezonego miasta. Bem z uśmiechem zwrócił na to uwagę swoich i cofnął się z nimi do *Szelindka* na wypoczynek pod dachem.

Ponieważ wszystkie dalsze drogi były poobsadzone Wołochami i nie dało się z *Szelina* powziąć wiadomości o spodziewanych posiłkach, przeto wypadało posłać ku *Deva* oddział i to silny, bo miał przechodzić niedaleko twierdzy *Karlsburga* a przez okolicę gdzie najbardziej podburzano Wołochów. Bem zlecił to Kemeniemu z 2 batalionami, z dywizyonem huzarów, ze 6 działami, a przepisał drogę przez *Viz Aknę* (*Salzburg*), *Szerdahely*, *Szasz Sebes* i *Szaszvaros* do *Deva*.

To oderwanie siły należało zakryć a nadto utrzymać związek z *Medyaszem*, odkąd się spodziewano najwięcej pomocy i dla tego 1 lutego wyruszył Bem z *Szelindka* z całemi siłami na *Viz Akna*, a zabrawszy nieprzyjacielowi jeńców w *Nagy Csűr*, wrócił do *Viz Akna*; dosyć że wyprawivszy w ciągu tego ruchu Kemeniego na swe przeznaczenie, stanął w dawném miejscu i tak dalece wszystko pokryła niejako głęboka tajemnica, że nawet w obozie Węgierskim nie wiedziano o oderwaniu dość znacznej siły a skądże miała wiadomość dostać się do nieprzyjaciela.

12. Bitwa pod Viz Akna (Salzburg) i wsteczne działanie.

Viz Akna leży w kotlinie między górami, gdzie są źródła słone i bardzo znaczny zbiór soli. Ta kotlina rozwiera się ku *Nagy Csür* i łączy się z płaszczyzną pod *Sibinem*, w połowie zaś drogi jest góra stercząca nad całą okolicę. Przy źupie solnej są takie parowy, że w nich bataliony i szwadrony ukryć można, z gór zaś snadno całą dolinę dobrze ostrzelać. Prócz tego gości-niec przechodzący środkiem ma głęboki rów z wyniosłym okopem, a przy łatwój poprawie mogli nietylko strzelcy z rowu bardzo bezpiecznie ale i artylerzyści z po za wa-łu, dawać się we znaki nieprzyjacielowi. Tego wszystkiego użył należycie jeniałnie i z wszelką pilnością Bem, żeby dodać siły swemu małemu wojsku, które natenczas liczy-ło tylko:

piechoty	1,930
jazdy	375,
dział	24,
	5*

Dnia 2 lutego sam Bem wszystko rozporządził do obrony; jedna część wojska kolejno wypoczywała a druga stała pod bronią. Było jego zwyczajem iż codziennie rano jak do pochodu wszystko przed nim występowało, a wtedy dawał rozkazy każdemu oddziałowi. Przyzwyczajał tym sposobem wszystkich do gotowości i to czy do bitwy czy też do pochodu a nikt go nie mógł zawieźć.

Dnia 3 lutego z rana po zwykłym wystąpieniu wojska ruszył je i poszedł pod sam Sibin, jak gdyby go wstępnym bojem wzięść zamierzył; tym czasem zaalarmował tylko nieprzyjaciela i wrócił spokojnie na swoje stanowisko, a każdemu oddziałowi dawne miejsce zająć kazał.

Dnia następnego (4) z rana w 12,000 wojska i 30 dział uderzyli Austriacy na Bema, ten atoli mając na lewém skrzydle majora *Zsurmay* a na prawém majora *Bethlena*, przypuścił ich na pół strzału i dopiero rozpoczął ogień z dział i ręczną strzelbą piechoty rozsypanej, a tak go wstrzymał w biegu, że przez 4 godziny nieprzyjaciel nie mógł zrobić ani kroku i w końcu cofnął się nawet ku górze wzwyż wspomnianej ze znaczną stratą w zabitych i rannych, nie bez szkody w działach i wozach amunicyjnych. Węgrzyni także dobrze ucierpieli z téj głównie przyczyny, że w środku stojący uniesieni zapalem, opuścili korzystne stanowisko a ruszyli naprzód. Na wspomnionéj górze nieprzyjaciel złączył wszystkie swoje działa i strzałami skupionemi snadno zmusił Węgrów do odwrotu, z którego korzystając nieprzyjaciel wzmocniony świeżem wojskiem, uderzył jazdą na lewe skrzydło węgierskie, odparł je i nawet odciął od środka. Uderzenia grenadyerów i jazdy austriackiej kilkakrotnie powtórzone do re-

sztę zmieszały Węgrów. Jazda co odcięła lewe skrzydło węgierskie i już się była dostała w środek linii, miała między sobą Bema i pewnoby go była zabrała, gdyby resztki legii wiedeńskiej z adjutantem Czetza *Symonyi Simonem* nie były mu w sam czas przysły w pomoc. Przy tém cofaniu się ogólném tak się zatkały tabory pod *Viz Akną*, iż 16 dział węgierskich i bryczka Bema dostały się Austryakom. Gdyby nie Puchner ale Bem był wodzem austryackim, wtedy niewątpliwie całe wojsko węgierskie byłoby stracone bez śladu po sobie. Przy okropném położeniu kiedy wszystko było zmieszane i w najwyższym nieładzie, Bem jeden nie traci przytomności; kazał wszystkim umykać drogą ku *Szerdahely*, a sam z kilku działami raził jazdę nieprzyjacielską, aż nakoniec zatrzymała się i zaniechała pogoni. W *Szerdahely* zebrał Bem 1500 ludzi i 8 dział, z których dwa były uszkodzone. Nabojów działowych miał jeszcze w zapasie po 20 na każde działo.

Lewe skrzydło z majorem *Zsurmay* odcięte pod *Viz Akną*, cofało się inną drogą na *Mediasz* ku *Maros Vasarhely*. Skoro tylko Bem stanął w *Szerdahely*, wyprawił zaraz wozy z rannymi do *Szasz Sebes* (*Mühlenbach*), za ich atoli staniem na miejscu, mieszkańce tameczni Sasi dali znać do twierdzy *Karlsburga* i do obozu wołoskiego w *Lamkerek*, a w skutek tego nadbiegły oddziały i rannych pomordowały na wozach. Postanowiono wzbraniać Bemowi przejścia, a więc dostać go między dwa ognie i do złożenia broni zniewolić. Gdy atoli Bem dowiedział się o przyjściu oddziałów do *Szasz Sebes* od woźnicy co był uszedł z rzezi: pospieszył ze swojemi i

przed świtem stanął pod tém miastem. Zatarasowaną bramę rozbił i uszkodził działa austryackie swą artyleryą rozstawioną na pagórku. Piechota uderzyła bagnetem i cò tylko było w mieście rozpędziła, w skutek czego miano wolną drogę ku posiłkom oczekiwany. Zdobyto tedy wóz z nabojami, które były bardzo potrzebne, bo piechota nie miała już czém strzelać. Żołnierze chcieli się pomścić za wymordowanie swych rannych w mieście i zaczęli rabować, lecz Bem zakazał i wstrzymali się, bo go słuchali jak dzieci ojca. Co więcéj, kazał nawet szacować zrządzone szkody żeby były wynagrodzone, bo jego szlachetna dusza była za wzniosłą aby się miała zniżyć do zemsty.

Przez szybkie opanowanie *Szasz Sebesu* wprawił się Bem za murami tego miasta w położenie nierównie obronniejsze i mógł dozwolnić chwilowego spoczynku znużonemu żołnierzowi. Sam atoli nie odetchnął ale ze sztabem swym i resztkami legii wiedeńskiej, która była już zmalała do 20 ludzi, zajął się zatarasowaniem bram i rozporządzeniami do dawania odporu, co tylko nadejść mającemu nieprzyjacielowi, jakoż ukazał się o 2giej godz. z południa. Działa przez samego Bema kierowane, dawały ognia z murów tylko na pewne i dla tego niedozwoliły zbliżyć się Austryakom. Mimo odniesionój szkody w działach i lubo granaty w kilku miejscach miasto zapaliły, przecież Bem nietylko trzymał się jak najlepiej przez 5 godzin ciągłego ognia, lecz nawet, upatrzawszy sposobną chwilę pod sam wieczór gdy nacierający Austryacy okazywali znużenie, wypadł za mury i odparł ich ku *Szerdahely* i *Szász Pićnu*.

Przez to odparcie nietylko zyskało się noc spokojną i jeszcze jeden dzień na odpoczynek, ale żołnierz nabrał otuchy bardzo potrzebnej po takim niepowodzeniu i wrócił do dawnego przekonania, iż wódz tak doświadczony, potrafi go wydobyć z tego trudnego położenia. Zaczęto znowu podziwiać niczem nie wzruszoną wolą i czynność niezmordowaną Bema. Położenie jednakże było całkiem przykre i smutne: z tyłu znaczna armia Puchnera, z boku twierdza *Karlsburg*, a z przodu powstanie Wołochów; przy tém żadnej nie dało się zasięgnąć wiadomości o posiłkach, które miały być nadesłane, jak również o oddziale *Kemeniego* wyprawionego na ich wyszukanie. Mimo tego nazajutrz Bem poczynił więcej przygotowań do obrony w miejscu i wszystko okazywało że nie myśli dać się wyruszyć.

W nocy z 5go na 6ty lutego wysłani ranni do *Szaszvaros* byli napadnięci od Wołochów, którzy co nie zabili to odstawili do *Karlsburga*. Ten wypadek wzbudził szemranie i niektórzy oficerowie dali się słyszeć iż dłuższe upieranie się na swém stanowisku, byłoby szaleństwem i marnowaniem ludzi. Do tego przybył jeszcze parlamentarz 6 lutego z wezwaniem, aby się Węgrzyni poddali, gdyż są w koło otoczeni. Bem spokojny jak zwykle, dał odpowiedź: iż nie przyjmuje parlamentarza od wojska, co nieszanowało podobnego posłańca pod *Szwehatew*. Odpowiedź tę atoli dla tego nieco odłożył aby zatrzymać parlamentarza, bo miał wiadomość że w razie niepoddania się i odwrotu załoga *Karlsburga* ma zająć przez *Marosz* i trzeba ją koniecznie uprzedzić, a dla tego mając jak zwykle wszystko w pogotowiu rozpoczął spieszenie

pochód. Przednią straż powierzył Czetzowi z rozkazem torowania drogi ku *Szászvaros*, sam zaś przy tylnéj straży pozostał. Czetz rozpędził jazdę która mu zagrażać chciała od *Olah Pian* i *Tartaria*, a w każdéj wsi był zniewolony otwierać sobie bagnetem drogę obsadzoną uzbrojonymi Wołochami: i tak w *Sibot*, *Benczenczu* i *Gyalmar* stało po kilka tysięcy tego motłochu, atoli kilka strzałów zawsze wystarczyło na jego rozpędzenie. Gorzej w tym pochodzie było u tylnéj straży, gdzie cała siła Puchnera napierała: Bem atoli manewrował działami z pozycyi na pozycyą o ile tylko mógł, najkorzystniejszą, do czego nadzwyczajnie wprawne miał oko. Strzały jego były niezmiernie trafne do ostatniej chwili i za każdym razem odparł lub wstrzymał nieprzyjaciela w przemagającej sile za sobą postępującego. Tym sposobem zyskał tyle czasu ile go Czetzowi trzeba było na dojście do *Szászvaros*. W ogóle walka tylnéj straży trwała cały dzień i każdy krok co Austriacy naprzód postawili, drogo ich kosztował. Bem bohater jedyny nie tylko z tego dnia ale z całej wojny węgierskiej wiódł garstkę swych walecznych, przez słynną płaszczynę *Kenyérmező* (Brotfelde) obok pomnika wystawionego Stefanowi Batoremu przodkowi króla polskiego tegoż imienia a wojewodzie siedmiogrodzkiemu, który jeszcze roku 1479 z Pawłem Kinisem banem Temeswaru 100,000 Turków prowadzonych przez Ali Bega.

Bem aby przerwać ciągłą walkę, kazał ku wieczorowi zapalić *Balamin* i gdy to Austryaków istotnie zatrzymało, połączył się spokojnie z przednią strażą. Musiała ona atoli walczyć o nocleg, gdyż wejście do *Szá-*

szvaros obsadzili Wołosi swemi drewnianemi działami; trzeba je więc było porozbijać a siłę przy nich stojącą rozpedzić. Stało się temu zadosyć.

Wołosi stojący w okół miasta nie dopuszczali żadnej wiadomości, a Bemowi szło bardzo o to, aby się dowiedzieć gdzie *Kemeny* ze swoim oddziałem i skoro tylko w *Szászvaros* stanął, wysłał na zwiady majora Bethlema bardzo odważnego i zdatnego officera, który z kilku huzarami puścił się natychmiast do *Deva*, a o północy nadesłał wiadomość do Bema iż przednia straż *Kemeniego* stoi w *Piski* tylko o pół mili, a posiłki z *Węgier* nazajutrz już będą.

Dnia 7 lutego zrana przybyły z *Deva* 2 kompanie 55 batalionu honwedów i dywizyon jazdy, lecz nie przywiozły ze sobą ładunków, na których bardzo zbywało. Bem pewny iż je otrzyma przy oddziale *Kemeniego*, nie chciał się już dalej cofać i został w *Szászvaros*. Podciągnął zrana pod miasto nieprzyjaciel z całemi swemi siłami, Bem się nie wachał i stanął do boju, wkrótce atoli piechota jego, że już zabrakło ładunków, musiała się cofnąć. Wtedy Bem z majorem *Dobayem* i z garstką dając ognia ze czterech dział swoich, których jeszcze mógł używać, tak dalece wytrwał na stanowisku że jednego z flankierów austryackich prętem który miał na konia, w twarz uderzył, a od drugiego był w wielkiem niebezpieczeństwie życia, bo ten mu z pistoleta palec u ręki przestrzelił. Działa od których konie dawno już ubite były, Bem wtedy dopiero opuścił i udał się do *Piski*, gdzie kazał sobie uciąć ów palec; dawszy rozporządzenia *Kemeniemu*, odjechał do *Deva*. Czetzy objął

główne dowództwo, cofnął się do mostu u *Piski*, zostawił przy nim *Kemeniego*, a sam odprowadził do *Deva* już tylko szczątki armii siedmiogrodzkiej, która się zmniejszyła do 1,200 ludzi.

Iż *Kemeny* nie nadszedł do *Szászvaros* jak miał zlecenie, była następująca przyczyna: w okolicach w których różne narodowości zamieszkiwały, *Węgrzyni* wystawieni na rzezie uciekali się do wojska, a ztąd do oddziału *Kemeniego* taka ilość famili madziarskich z taborem i dobytkiem przyłączyła się, iż w wąwozach po kilka razy wstrzymały mu pochód i dopiero o 10tej godzinie ukazał się pod *Piskami*, gdzie korzystnie zajął stanowisko nad rzeczką *Strzelą* naprzeciwko mostu. Nieprzyjaciel doznawszy tu oporu, nie postąpił dalej, ale się zatrzymał w pobliżu *Pádu*.

Ten opisany ułamek wojny węgierskiej w Siedmiogrodzie jak pokazał się niepomyślnym dla *Bema*, tak myślącego wojskowego najbardziej zająć jest w stanie.

Wystawmy sobie żołnierza wśród kraju niby to ojczystego a przecież nieprzyjacielskiego, gdzie każdy prawie mieszkaniec uzbrojony czycha i zagraża do koła. Żołnierz ten w gromadzce mało co przechodzący 1000 ludzi, ogołocony z wszystkiego, zniewolony zdobywać nie tylko żywność ale nawet i miejsce na spoczynek, stawia czoło armii 12,000, posiadającej nadto, twierdzę opatrzoną we wszystko. Tu dopiero jasno widać czego dokazać może geniusz, mocna wola i usposobienie wodza, jakim był *Bem* i jak od jednego człowieka zależy los tysięcy. Czuł też *Bem* potęgę w sobie i wiedział że jedyną swą osobą jest w stanie zastępować całe kolumny.

Pod *Szaszvaros* stracił ostatnie działa, ale choć ranny tak długo niemi wstrzymywał Austryaków, dopokąd jego piechota nie mająca ładunków, tyle się nie oddaliła, iż od ognia nieprzyjacielskiego rażoną bydź nie mogła, przez co właściwie uratował wszystko. Nie było to szaleństwem, jak niektórzy chcieli uważać, lecz dobrze wyrachowaną potrzebą, którą tylko podobny hart, tak jak zaczął umiał do końca przywieźć. Nikt też nie potrafił lepiej usposobić żołnierzy, którzy do ostatka nie przykrząc sobie i w największych wyęczeniach z poświęceniem a niczem niewzruszoną odwagą, wypełniali rozkazy wodza. Widzieli też na czele Bema niczem nie zachwianego, spokojnie rozpoznającego rzeczy na miejscach najbardziej wystawionych na niebezpieczeństwo, obierającego ze sztuką mistrzowską najkorzystniejsze położenia, troskliwego bez miary aby swych ludzi oszczędzić a jak najbardziej szkodzić przeciwnikowi.

W najkrytyczniejszych chwilach trzeba było widzieć Bema: w nich dopiero stawał się potężnym i prawdziwie wielkim. Jego przykład jeszcze bardziej wpływał na dowódców niż na żołnierzy, którzy nabywszy doświadczenia w tak dobrej szkole, wkrótce zaszczyt przynosili swemu mistrzowi, bo oczywiście przejęli piętno jego usposobienia.

Bema można śmiało zaliczyć do najpierwszych wodzów, których dzieje wojenne wskazują, bo nietylko umiał korzystać ze zwycięstwa, ale pobity nie dopuścił nigdy, aby jego przeciwnik ze zwycięstwa korzystał; owszem umiał zawsze wyjść szczęśliwie z największego kłopotu bojowego.

13. Bitwa przegrana i zwycięstwo pod Piskami.

W *Devie* był zamek utwierdzony na wysokiej skale, który zajmowała mała załoga austriacka, trzymająca się spokojnie, a dla tego nie było warto tracić ludzi na jego zdobywanie.

Jenerał Bem skoro tylko stanął w *Devie* zajął się ze swoją zwykłą troskliwością uporządkowaniem wojska. Wszystko co nie było zdatne do boju jak chorych i owe familie madziarskie z niezmiernymi obłogami, wysłał do *W. Waradynu*. Kazał pospieszyć pochód nadciągającego z posiłkami z Węgier, majora *Hrabowskiego*, który narreszcie przybył 8 lutego do *Devy*.

Tak zebrał Bem jeszcze raz owe wojsko, a liczyło ono wtedy:

piechoty	6,500,
jazdy	1,000,
dział	28 różnego wa- gomiaru.

Przeciw temu zaś miał nieprzyjaciel:
liniowego wojska . . . 11,000,
dział 40

i na bokach niezmierną ilość powstania wołoskiego, z czém wszystkim postępował od *Szaszvaros*, mając przednią straż w *Pad* naprzeciwko *Pisków* i docierając podjazdami do mostu na rzece *Strzeli* (Stryg).

Wież *Piski* leży na połowie drogi z *Szaszvaros* do *Devy* u spadzistości góry, a po prawym brzegu rzeczeki *Strzeli* gdzie jest most otoczony olszyną. Tu rzeczka ta jest szeroka na 30 sążni, ma bieg bardzo raptowny, o pół mili zaś wpada do *Marosa*, przeryzując dolinę od północy ku południowi; da się przebydź brodem przy *Piskach*. Ku *Marosowi* spadzisto otwiera się płaszczyna poprzerzynana rowami, a za nią idzie droga ku *Devie* przez wzgórze koło *Szemeria* i *Dedacs*, gdzie toczy się drugi jeszcze strumień. W *Piskach* stoi na prawym brzegu rzeczeki murowana karczma, a przed mostem w olszynie po obu stronach drogi, są dwa folwarki.

Kemeny ze swoim oddziałem zajął był stanowisko w olszynie przed mostem na lewym brzegu *Strzeli*, którą w ówczas szła kra wielka. Jego 10 dział tak były ustawione, iż mogły zmiatać nieprzyjaciela schodzącego z góry, na dół ku mostowi.

Dnia 8 lutego cesarscy uderzyli na stanowisko Kemeniego. Bem który wtedy leżał w *Devie* na febrę z rany, posyłając mu w pomoc Czetzka mówił: pamiętajcie że strata mostu jest stratą Siedmiogrodu. Nim Czetz zdążył nadejść, Kemeniego działa tak skuteczny wpływ wywarły, że nieprzyjaciel ze znaczną stratą odparty, cofnął się na swoje stanowisko do *Pádu*.

Nazajutrz 9 lutego zrana o 6tej godzinie całe wojsko austriackie zajęło wzgórze od *Padu* ku *Piskom* i roz-

poczęło przez most ogromny ogień działowy. Jego jazda na prawém skrzydle rozciągała się aż do brzegów *Marrosa*, za którym obóz Wołochów próbował przeprawy bardzo krą utrudnionej. Po trzy razy na bagnety kusila się piechota austriacka o wzięcie mostu, lecz za każdą razą była odpartą. O 10tėj godzinie gdy nieco kry zwolniały, waleczny batalion honwedów przebył w bród *Strzelę* i tak niespodzianie bagnetem uderzył, iż 2 działa i karcznię murowaną zdobył. Nieprzyjaciel obrócił całe siły na ten batalion, wpędził go na most, gdzie prawdziwie do rzezi przyszło a to jeszcze pod krzyżowym ogniem jednéj i drugéj strony. Huzary matiasowe, zawsze odznaczające się walecznością, wpadły na most z pomocą, owym silnie partym honwedom, lecz w tym tłumie pomnożyły tylko zamieszanie, a straciły swego rotmistrza Horwata, oficera bardzo dzielnego. To gdy się dzieje szczegółniejszego fortelu używają Austriacy: korzystając z zamieszania które się zrobiło pomiędzy honwedami, wpadają na most, ale stanąwszy na jego połowie i widząc się przed otworami 10ciu dział kartaczami nabitych, wywieszają białą chorągiew, jakby się poddać chcieli. Węgrzyni w dobrej wierze wchodzą wśród nich, a tu oni zamiast broń oddawać, biorą ją, przy czém nawet dowódzcy Kemeniemu konia wzięto. Nadbiegł jednakże Czetz, rozkazał aby dano z dział ognia, piechota go poparła z ręcznéj broni i nieprzyjaciel nietylko był odparty, ale poniósł ogromne straty.

Właśnie wtenczas przybył na pobojuwisko Bem i posłał na nowo w bród przez *Strzelę* 11 i 55 batalion honwedów, aby uderzyć na środek nieprzyjaciela stojącego

na wzgórzach pod *Piskami*: w skutek tego część jazdy węgierskiej czwałem przebiegła most i rozwinęła się na równinie. Reszta jej z batalionem Szekłów przeprowiły się przez *Strzelę* przy ujściu do *Marosa* i uderzyły na prawe skrzydło, zaczęły nakoniec i działa most przebyły. Nieprzyjaciel lubo zawsze w przemagającej sile, tak się odurzył tym poruszeniem nagłym, że całym czołem ku *Padowi* ustępował. Wtedy jazda węgierska dokonała kilka świetnych uderzeń, lecz uniosłszy się zbyt mocno za uciekającymi szwoleżerami, wpadła na ukryty ogień piechoty i dział nieprzyjacielskich a ten ją tak zmieształ, że nie tylko w największym nieporządku przez most wróciła, ale pociągnęła za sobą i piechotę, która była swe ładunki wystrzeliła. Wszystko tłumnie przez most uciekało i niejako uniosło ze sobą i Bem z działami, choć postanowił i do ostatniego upierać się przy pozostaniu przed mostem. Przez to przebycie rzeki i to prawie na wspólnie z nieprzyjacielem, tak wszystko popadło w nieład, iż nikt nie był w stanie uporządkować wojska węgierskiego, które zdawało się być zgubione. Bem atoli zawsze przytomny, nie tracąc bynajmniej nadziei, rzekł do szefa sztabu Czetz: „ja muszę most odzyskać“ i kazał wszystkim umykać drogą po za siebie, a dopiero na wzgórzach pomiędzy *Szemeria* i *Dadacs* za drugim strumieniem zatrzymał pochód i oświadczył, że dalej już ani kroku w tył nikomu zrobić nie dozwoli. Tu stał jego tylny odwód, i przez *Maros* ostrzeliwał brzeg przeciwny od którego Wołochowie połączeni ze załogą i działami z *Karlsburga*, próbowali przeprawy. W okamgnieniu Bem uporząd-

kował całe wojsko i tak korzystnie ustawił działa, że strychowały drogę od *Pisków*. Cesarscy pewni zwycięstwa i przekonani że im pozostaje jedynie zabierać zamieszanych Węgrów którzy im czoło pewno nie stawia, postępowali spiesznie a nareszcie pociągnęli w lewo dla oskrzydlenia. Bem atoli już i to był przewidział, a z téj przyczyny wzmocnił owo skrzydło. Gdy za zbliżeniem się Austriacy ujrzeli uporządkowane wojsko, stanęli jak wryci i rozpoczęli okropny ogień działowy ale nie szkodliwy, z powodu korzystnego stanowiska Węgrów. Bem ze swych dział tylko czasami odpowiadał, lecz zawsze po dobrém wycelowaniu i dla tego nieprzyjacielowi nie dał się posunąć ani rozwinąć, w skutek zaś tego przeciagnał walkę do wieczora. Na raz umilkły działa austriackie, bo wystrzelały wszystko co ze sobą miały, a jakby w ich zastępstwie na całej linii wysunęli się strzelcy, którzy trzymani w oddaleniu przez artyleryą Bema, strzelali dopóty, dopokąd im także nie zabrakło ładunków. Gdy i ten ogień ucichł, Bem na czele środka, Hrabowski z lewem a *Dobay* z prawem skrzydłem uderzyli na bagnety. Pzez to raptowne natarcie całą linią nieprzyjaciela przewracają i w największym nieładzie za most odpędzają. Nie dosyc na tém, ale ściga go Bem przez *Pad* ku *Szaszvaros* aż do 10tej godziny w nocy i tylko ciemność kładzie tamę zapędowi.

Stracili Austryacy w zabitych i rannych przeszło 2,000 a kilka set ludzi w jeńcach i trzy działa, prócz uszkodzonych. Cała ich artylerya byłaby wziętą, gdyby wcześniej nie była wycofnęła się za most, dla tego że jój zabrakło ładunków.

W tój walce całodniowój stracili Węgrzy do 700 ludzi, ale nabyli przekonania, iż zdobędą Siedmiogród; zwycięstwo więc to przez moralny wpływ stało się niezmiernie ważnem, jakkolwiek skutki jego materyalne, do drobnych należą.

14. Powrót nad Kukulę i wyprawa do Bystrzyey.

Zadaniem było Bema korzystać ile możności z tego zwycięstwa pod *Piskami*, t. j. nie dać czasu nieprzyjacielowi, aby się w *Szasz Sebes* (Mühlenbach) usadowił i aby oparty o twierdzę *Karlsburg*, z którejby wszelkie potrzeby mógł ściągać, nie był w stanie nową wydać bitwy, zwłaszcza że Bem nie mając zład ściągnąć ładunków, musiałby być bydz pobitym i to nietylko dla ich braku, ale że wcale nie miał operacyjnej podstawy aż do Wielkiego Waradinu albo Aradu. Jego celem było zbliżyć się do swęj pierwszej podstawy t. j. *Maros Vasarhely* i kraju Szeklów; ztamąd opatrywać się w ludzi i wszelkie potrzeby wojenne, żeby mógł, co było rzeczą najważniejszą uderzyć na Sibir. Starał się uprzędzić nieprzyjaciela nad rzekę *Kukulę* do *Mediasza*. Ku temu była skierowana cała myśl jego.

Rano 10 lutego stanął Bem w *Szaszvaros*, który o pół nocy opuścili byli cesarscy, zostawiając miasto pełne swych rannych i chorych. Wojsko węgierskie po-

silone jadem, ruszyło zaraz dalej i nad wieczorem za *Balanirem* spotkało jazdę austryacką, którą snadno spędziło; widać jednakże było, że nieprzyjaciel już się był usadowił w *Szasz Sebes*. Zaraz Bem wziął się do następującego rozporządzenia: tam gdzie się rozchodziły drogi do *Szasz Sebes*, *Karlsburga* i *Szaszvaros* kazał stanąć obozem małemu oddziałowi z kilku działami a całemu wojsku iść pod wieczór, cicho drogą do *Alvincza* skąd o 10tej wyparowano brygadę nieprzyjacielską, która zdybana niespodzianie i znienacka, z pospiechem uciekła do *Karlsburga*. Ta brygada miała przeznaczenie uderzyć z tyłu na Bema, gdyby był poszedł przeciw *Szasz Sebesowi*, czego się cesarscy na pewne spodziewali i przy czem myśleli powetować przegraną pod *Piskami*. Ale takie zasadzki nie na takiego mistrza jak Bem, który wszystko przewidział i którego bacności nic nie uszło. Po zajęciu *Alvincza* Bem do 12tej godziny w nocy nie zesiadł z konia ale rozpoznawał położenie i zabezpieczał się od przeprawy przez *Maros*, gdyż wtedy był właśnie między twierdzą *Karlsburgiem* a główném wojskiem austryackiem w *Szasz Sebes* stojącym.

Rano 11 lutego rozwinął Bem całe swe siły pomiędzy *Lamkerkiem* i *Sebesanem*, czołem ku *Szasz Sebes*; cały jednakże tabor z zapasem i chorymi wyprawił ze silną strażą przez *Varadgyę*, *Limbę*, *Csüged* do *Girbó*, okolicą leśną, wzgórzystą i zupełnie bezdrożną, gdzie całe wojsko Bema miało się przepawić pomiędzy twierdzą a armią austryacką, ubieżoną na linii *Kukuli*, która była głównym celem Bema. Myśl tak śmiałą i genialną tylko podobnie mocna wola, jaką był Bem obdarzony, wykonać

był wstanie; uskutecznienie jój było jedynym ratunkiem, w obec nieprzyjaciela tak przemagającego siłą i mającego za sobą tak ludność miejscową jak i środki opatrzenia się we wszelkie potrzeby wojenne. Najokropniejszą drogę miało wojsko węgierskie do przebycia w kraju zupełnie dzikim, przy takiej ślizgawicy, iż ani konie, ani woły pod nieustanne góry nic podciągnąć nie mogły: za wszystkie wozy i działa trzeba było chwycić żołnierzom: pomiędzy *Limba* a *Csuged*, cały dzień trwała przeprawa tym sposobem uskuteczniiona. Do tego w ostatnim miejscu tak blisko szła droga od twierdy *Karlsburga*, iż 18to funtowe działo z wałów, mógł sięgnąć przez *Maros*. Na szczęście zapewne załoga była odurzona klęską swoich pod *Piskami* i niespodzianym napadem na *Alvincz*, gdyż ani jednego nie dała strzału. Cała ta droga była dla żołnierza i przez to bardzo przykrą że okolica ta mało zaludniona i pusta nie wiele pożywienia dostarczyć mogła, zwłaszcza przy mrozach wśród nieprzyjaznej ludności gdzie się niekiedy po przerwie milowej tylko kilka chat i to jeszcze opuszczonych, napotykało. Do ostatka znużone wojsko musiało spocząć w *Giról* 12go lutego, ale Bem nie spoczął, bo zaraz ztamtąd porozsyłał różnych oficerów do *Kolosza* (Clausenburg), do *Bystrzycy*, do *Maros Vasarhely* i do *Szeclów* z różnemi rozporządzeniami, we celu zaczepnego działania i aby zbić wieści rozrzucane od cesarskich, a któremi chcieli mu szkodzić. Nagrody porozdawał odznaczającym się, poposował niektórych oficerów na wyższe stopnie, jak i *Czetz*a, którego zamianował pułkownikiem oświadczając że jego przezorności przypisywać należy wygraną pod *Piskami*. Wysłał podpułkownika *Kemeniego*

z oddziałami potrzebującymi uzupełnienia, z chorym i zbytnim taborem przez *Besenyö*, *Tür*, *Balásfalva* i *Thorde* do *Kołosza*. Bem zaś wyruszył 13 lutego z wojskiem odświeżoném do *Szász Csanad* a 14 lutego przez *Holdivilág Kis Kapus* do *Medyasza*. Dopiął więc celu do którego zdązał z taką usilnością, bo stał się panem linii po nad *Kulą*, wziął właściwie klucz do swéj naturalnej podstawy operacyjnej, mógł zasłaniać miejsca z których ściągał ~~zaszy~~ zaszy, a bez czego zostając w ciągłym kłopotcie, niebyłby wolny w swoich działaniach. Będziemy widzieli atoli nie raz jak Bem porzucał całą swą podstawę, lecz téż wiedział że to są wybryki wojenne, które na długo nie dadzą się przeprowadzać. Tylko równy jemu gieniusz umiejący sobie zawsze poradzić, mógł z tego odnieść pewne korzyści. W *Medyaszu* zastał Bem majora *Zsurmaya*, który odcięty z lewym skrzydłem pod *Viz Akny* cofnął się był w tę okolice, prowadził oddzielnie urywkową wojnę, a wzmocniwszy znacznie swój oddział, z pomocą *Szezlów* wypędził Austryaków z *Medyasza* i sam się w nim usadowił.

Podpułkownik zaś *Kisz*, którego był Bem odesłał ze *Szezlami* z pod *Sibina*, tak się w kraju *Szezlów* umocnił i 6 dział sobie urządził, iż 12 lutego zdobył *Segesvar* (*Schäsburg*) i z tamtéj okolicy cesarkich wypędził. Pułkownik *Gul* bardzo gorliwy oficer tak umiał poruszyć *Szezlów*, iż z każdym dniem pomnażało się jego wojsko.

Ledwie stanął Bem w *Medyaszu* a zaraz tam przybyło: 3 regularne bataliony z tęgiéj młodzieży *szekeielskiej* złożone, znalazł się waleczny 12ty batalion *honwedów*, który zjednał sobie nieśmiertelną sławę w spotkaniu w *Ha-*

romsek i nakoniec szwadron huzarów Mathiasa nowo uzupełniony.

Spoczynek w *Medyaszu* był chwilą ogólnej radości. Ci co z Bemem przyszedli zapomnieli o trudach i biedzie w pochodzie tak uciążliwym, bo mieli silne przekonanie że do nowych zwycięstw prowadzi; ei zaś, co się przyłączyli lub świeżo wstąpili do szeregu, unosili się w pociesze że znakomity wódz, którego miano za zgubionego i o którym rozgłoszono że nie żyje, będzie nimi dowodził.

Odpozynek ten atoli nie był długi, bo od Bukowiny wkroczył Urban ze sześciu batalionami austriackimi i z 2ma bateriami, a zabrawszy w *Vatra Dorna* 3 kompanie węgierskie, uderzył 14 lutego na pułkownika Ritzkó okopanego pod *Bayesdorfem* gdzie miał dwa bataliony Węgrów i 400 Polaków, którzy po kilka razy szturm odparli. Ritzkó zginął od kuli działowej; wtedy Węgrzyni porzucili okop, Polacy zaś jeszcze 2 godziny trzymali się nie mając siły należytej, rozpoczęli odwrót jak najporządniejszy i zasłaniali Węgrów przez drogę aż do *Dees*.*)

O tém zdarzeniu doszła wiadomość Bema 16 lutego a zaraz 17go wyruszył z 2ma batalionami Szekłów, jedynym honwedów, z dwoma szwadronami i 12 działami ku *Bystrzycy*. Idąc dzień i noc przybył 20go w nocy do *Budaku* pod *Bystrzycą*.

Gdy to doszło wiedzy Urbana, cofnął się od *Bethlen* do *Jáádu* przez *Bystrzycę* w której osadził tylną straż, ale skąd ją Bem wygnał aby miał spoczynek lepszy, bo lu-

*) Czetz nie podaje nazwiska dowódcy tych walecznych Polaków, lecz twierdzi, iż jedynie przez ich śmiałość uratowany był oddział węgierski.

dzie jego byli bardzo zmęczeni. Dnia 23 lutego uderzył na okopanego Urbana pod *Jáádem*, gdzie cuda waleczności dokazywali Szeklowie i 12ty batalion honwedów, a pułk *Banffy* szczególnie się odznaczył. Urbana zupełnie pobito i przepędzono do Bukowiny. Bem ścigał go tylko do *Tihutza*, gdzie osadził granicę Siedmiogrodu. W *Bystrzycy* zostawił podpułk. *Totha* a w *Koloszu* Kemeniego, obejrzał zakłady w *Dees* i *Nagy Banya*, z których wyprawił znaczne przesyłki naboju i wszelkich potrzeb wojennych do *Medyasza*.

15. Walka pod Medyaszem (Medgyes.)

Dowodzący Austryakami Puchner, widząc iż niemoże podolać Bemowi, chociaż od niego daleko więcej ma wojska i dział, wyprawiał petyce podpisywane od Sasów i Wołochów, o przyspieszenie z pomocą Rosssyan zajmujących księstwa naddunajskie i w skutek tego rossyjski jenerał Engelhardt z 6,000 wojska zajął *Brzaszów* (Kronstadt) a pułkownik Skariatin z 4,000 obsadził *Sibin* (Hermanstadt). Mógł tedy Puchner całe swoje siły połączyć i téż zamierzył zaczepić i zgnieść garstkę Bema. W téj myśli 27 lutego wyruszył z *Sibina* z czterema brygadami, a w ogóle w 16,000 wojska i 45 dział. Siły zaś Bema podówczas były:

piechoty	5,700,
jazdy	820,
dział	20.

Medyasz leży o 6 mil od *Sibina* po lewym brzegu *Wielkiej Kukuli* w dolinie, otoczony murem, wieżycami lecz w okół góry nad nim sterczą. Pół mili poniżej tego miasta jest *Kis Kapus*, do którego dolina *W. Kukuli*

jest może do 1,500 kroków zwężoną a z brzegiem spadzistym, poprzeryzanym strumieniami wpadającymi wśród urwisk które są częścią gór stromych a kończących się w zagięty taras. W takim położeniu idzie zwirowa droga przez owe strumienie z mostami kamiennymi a na jej polowie ku *Kis Kapus*, właśnie naprzeciwko *Ekemezö* po prawym brzegu leżącego, była karczma parkanem otoczona, od której do rzeki ciągnął się grunt błotnisty i porozsypywane stały cegielnie. *W. Kukula* bardzo wówczas wezbrała i wbród nie była do przybycia; pozdejmo wano więc tylko mosty a wtedy prawe skrzydło węgierskie stało zupełnie bezpiecznie; aby i lewe zabezpieczyć od napadu ze strony *Agotha*, gdzie stała czerń wołoska, obsadzono *Szász Musnę* o pół mili odległą. W *Kis Kapus* mocna przednia straż ze 6 działami miała rozkaz wstrzymywać pierwsze uderzenie, dopokąd całe wojsko pod wodzą *Czetz*a nie usadowi się nad pierwszym strumieniem od *Medyasza*. Działa zakryte, mogły od tego miejsca krzyżowym ogniem razić nacierających, a piechota rozstawiona aż do rzeki miała zasłonę z pagórka i nie mógł się do niej zbliżyć inaczej nieprzyjaciel, tylko otwartym polem, wystawioném na jej strzały. Nawet obwód i jazda miały przed sobą wzgórze bardzo osłaniające.

Dnia 1 marca uderzyli cesarscy na *Kis Kapus* i doznali takiego oporu od téj przedniej straży zostającej pod dowództwem *Herkalovicsa*, iż po 4 godzinnym ogniu przyszło im się cofnąć.

W nocy przybył *Bem* z *Maros Vásárhely*, rozpoznał stanowisko i od razu się domyślił, iż nazajutrz za-

wita cała austriacka armia, jakoż 2go marca zaraz o 8mój zrana uderzyła na *Kis Kapus* gdzie ją przednia straż przez godzinę wstrzymała, ale potém cofnęła się po za głównę wojsko, które zrazu stało za karczmą. Nieprzyjaciel postąpił do karczmy, ale odepchnęli go honwédzi ogniem bardzo rzesistym; przez 5 godzin trwała najuporczywsza walka a karczmę raz ta raz owa brała strona. do czego nieprzyjaciel, zawsze świeżego używał wojska. Bem jednego majora na miejscu skasował, iż się cofnął a inny oficer na jego miejscu musiał z tym samym batalionem iść, karczmę i wzgórze zdobyć. Austriacy atoli skupili swą jazdę i nią udało im się nietylko odeprzyć Węgrów ale i dużo naprzód postąpić. Tymczasem *Zsurmay* i *Bethlen* z huzarami przeprawili się przez bagno i około cegielni tak skutecznie natarli iż tę jazdę spędzili; poprawiło się tém położenie piechoty węgierskiej i około 6tej wieczorem na całej linii odparto nieprzyjaciela, któremu Bem nie dając swym obyczajem odpoczynku, pędził go przez *Kis Kapus* aż pod *Aszonyfalva*, gdzie dopiero o 10½ w nocy kiedy wojsko było już za nadto znużone, ucichły strzały.

Odnieśli Węgrowie zwycięztwo, lecz drogo opłacone, bo były bataliony co do 300 ludzi straciły; nieprzyjaciel jeszcze większą poniósł szkodę, lecz że był daleko liczniejszy, przeto nie tyle mu dolegała. Bem widział iż dłuższa walka przeciw mocniejszemu o tyle nieprzyjacielowi, lubo go odparł korzystnego wypadku wcale przynieść mu nie może, a dla tego postanowił nazajutrz bronić *Medyasza* jedynie działami i tylko tak długo dopóki mu nie nadejdą posiłki z *Segesvaros* (Schäsburg) i *Maros Vá-*

sárhely. Stanowisko obrał nad drugim strumieniem w tyle karczmy naprzeciwko *Ekemező*, a w ten sposób że prawe skrzydło opierał o *W. Kukulę*. Na wzgórzu wznoszącym się od rzeki postawił aż do wsi *Baromlak* piechotę, poniżej zaś wszystkie działa. To stanowisko mocne miało przecież tę niedogodność, iż lewe skrzydło oparte było o las, przez który nieprzyjaciel o trzy razy liczniejszy łatwo je mógł oskrzydlić i z tej przyczyny posłał Bem do *Baromlak* majora *Zsurmay* z nowym oddziałem.

Do południa 3go marca było cicho, bo nieprzyjaciel czekał za nadejściem rezerwy aby stanowcze wykonać uderzenie, licząc na znużenie Węgrów, którzy w całodniowej walce dnia poprzedniego nie mogli tak jak on zmieniać się oddziałami, lecz zniewoleni byli wszyscy prawie ciągle, to nacierać to dawać odpór.

Po południu 3go marca zbliżyła się cała armia austriacka do *Kis Kapus*, po opuszczeniu którego przez Węgrów, rozpoczęła i ciągnęła ogień od godziny 3ciej do 6 tej lecz w miejscu, a naprzód wcale postąpić nie mogła. Działa austriackie większego wagomiaru, uszkodziły sześć węgierskich, wysadziły w powietrze wóz z ładunkami, i dawały się we znaki piechocie że była zniewolona cofać się coraz dalej aż w końcu uderzenie jazdy tak ją zepchnęło że Bem z działami byłby wzięty gdyby nie waleczność huzarów, którzy dali odpór a tym samym i czas Bemowi do cofnięcia się z działami za strumień, gdzie Węgrzy w wyż opisane stanowisko trzymali. Tam nieprzyjaciel tak był wzięty w krzyżowy ogień, iż przez godzinę ani kroku postąpić nie mógł. W tém skoro nadeszły 4 nowe kompanie węgierskie, które strzelców au-

stryackich odparły, ruszyło wszystko na bagnety; atoli siła nieprzyjacielska była zbyt przeważna a Węgrzyni zanadto zmęczeni, stąd Austriacy uderzenie odparli i tak skutecznie iż całe wojsko Bema ledwie pod zasłoną ciemności zdołało się cofnąć przez *Medyas* do *Erzabethvaros* lecz zupełnie zmieszane a tylko jazda zasłaniała działa i cały odwrót.

Gdyby byli cesarscy po bemosku umieli wtedy korzystać ze zwycięstwa, całe wojsko węgierskie byłoby niechybnie zniesione, ale oni zająwszy *Medyas*, spoczęli na laurach.

W ciągu bitwy wysłano ze strony austriackiej 2,000 ludzi aby Bemowi z tyłu zaszedli ale tymczasem nim to wykonać się dało, zaskoczył im drogę major Zsurmay pod *Szasiomfalva* i to tak szczęśliwie że całą tę kolumnę rozpedził. Zsurmay nie mogąc po tém spotkaniu wrócić się do *Medyasza*, poszedł w górę rzeki dopiero w *Holdvilág* połączył się z Bemem.

16. Zdobycie Sibina (Hermanstadt.)

Dnia 5 marca przybył Bem do *Segesvaru* ze swoim pobitem wojskiem, ale świadomym dobrze że je wyprowadził już z niejednej kłopotliwej przygody, a przeto nie traciło nadziei i pokładało zupełną ufność w dowódcy. Bem ledwie stanął, obejrzał położenie okolicy i w okamgnieniu obrawszy najkorzystniejsze stanowisko, wytknął linię na okopy, a potem zajął całą piechotę która zmieniając się, dzień i noc pracowała z wielką ochotą. Jeździe strażę oddał a artylerya miała co chodzić około naprawy dział, zaprzęgów i wszystkiego co tylko uszkodzone było. Na mieszkańcach którzy barykady porobili, nie pozwilił Bem wywierać zemsty wojsku ale musieli za karę dostarczyć pieniędzy i wszelkich potrzeb.

Z *Maros Vásárhely* kazał sprowadzić naboje a z *Kolosza* ściągać ludzi co tylko było zdatne do wojska i zwoływać posiłki, gdzie się tylko nadarzyć mogły. Ten człowiek rzadki właśnie w najgorszym położeniu rozwijał czynność niesłychaną i zdawającą się prawie przechodzić siły

ludzkie. Nie spoczął dopokąd wszystko nie było uskutecznione. Tę tylko nadzwyczajną zabiegłość przypisać trzeba, te nadzwyczajne koleje wypadków, które przy obeznawaniu się z tą wojną, każdego myślącego wojskowego zadziwiać muszą.

W tém położeniu krytyczném z pobitem wojskiem, pozostawał Bemowi wybór pomiędzy różnymi przedsięwzięciami, lecz żadnej prawie korzyści niezapewniającemi a to wybór następujący:

- 1) mógł się upierać przy swoim umocnioném stanowisku do nadejścia pomocy od Szekłów, do których posłał był pułkownika Gala, gorliwego i czynnego oficera.
- 2) albo się cofnąć do *Maros Vásárhely* gdzieby snadno zebrał nowe siły; atoli w tym razie odkrywałyby nieprzyjacielowi Szekłów południowych, od których najwięcej pomocy spodziewać mu się należało;
- 3) albo nakoniec rzucić się w kraj Szekłów, gdzie z pomocą oddziałów powstańczych i gwardyi narodowych mógłby się być pokrzepić, ale w takim razie oddawał nieprzyjacielowi resztę całego Siedmiogrodu i odcinał się od właściwego kraju węgierskiego; nadto utracił swoją podstawę operacyjną i główny cel ówczesnego dążenia, t. j. *Sibin* (Hermanstadt). W ogóle po wyborze któregokolwiek z tych środków w razie najpomyślniejszym, uzyskałoby się tylko podrzędną korzyść.

Bem nie zwierzał się wtedy nikomu ze swoim zamia-

rem a na pytanie jednego z wyższych oficerów co zamysła uczynić, położył mu pytanie w słowach: Umiesz milczeć? Gdy zaś ten odpowiedział; „umiem“ wtedy odpowiedział było Bema: „i ja także umiem.“ Rozkazał, spieszenie obsadzić *Danos* leżący na pół drogi do *Ersebethvaru* i ciągle pracować nad umocnieniem *Segesvaru*, czém zabawił swe wojsko od 5 do 8 marca.

Wszyscy się dziwili, że cesarscy po odniesieniu zwycięstwa pod *Medyaszem* tak długo dają pokój Węgrom; aż też nareszcie 8 marca pokazali się przed *Holdvilág* a doniesiono że dragoni z pominięciem *Danosa* zajęli już byli *Pród* i *Nagy Szöllös*, lecz zaraz wrócili na wzgórze pod *Holdvilág*, z których rozciągają się ognie obozowe na przestrzeni milowej. Wojsko Bema stało spokojnie w okopach, a nawet palając chęcią pomśzczenia się za *Medyasza*.

Dnia 9go marca patrole nie zastały nieprzyjaciela w *Holdvilág* i tylko przejęły posyłkę; wysłane zaś do *Bese* i *Keresdu* doniosły, iż tamtędy nieprzyjaciel w nocy z 8 na 9 przechodził.

Z tych wiadomości Bem odgadł plan nieprzyjaciela i rzekł do swoich: „teraz ruszamy do *Sibina*.“ W pół godziny całe wojsko było gotowe do pochodu, i o 11tej godzinie speszyło po lewym brzegu *Kukuli* ku *Medyaszowi*.

Tegoż dnia (9 marca) o 2giej w nocy stanęło w *Paratej* całe wojsko Bema, zmoczone ogromną ulewą i zmęczone nagłym pochodem, a nazajutrz o godzinie 8 zrana weszło do *Medyasza*, gdzie pozostawiona załoga austriacka nie spodziewając się tych odwiedzin, tak skwa-

pliwie uciekła, że zotawiła na straży pół kompanii z oficerem, którą jak rzecz prosta zabrano do niewoli. W pogón za uciekającymi poszedł Bethlen z jazdą przez *Musna*, *Baromlak* i *Sállya*. W *Medyaszu* został podpułkownik *Pereczy* z 1500 ludźmi a 4 działami. Reszta wojska po dwu godzinnym odpoczynku ruszyła do *Nagy Selyk*, gdzie stanęła o 1szej w nocy.

Dnia 11 marca o 6tej zrana posunął się Bem do *Viz Akny*, gdzie przednia jego straż rozpędziła kozaków. Po najedzeniu się żołnierzy, ruszono o 12tej dalej, a o 4tej stał już Bem z całym swym wojskiem za górą przytykającą do równiny sibińskiej na której uszykowani byli Rosssyanie. Bem zawołał: „wyzywają nas, a my wyzwanie przyjąć powinniśmy“ i kazał zaraz działom wysunąć się z po za góry i czekać na dalszy rozkaz. Tymczasem piechotą obsadził górę i zaczął schodzić ku winnicom. Rosssyanie bez rozpoczęcia ognia stali a wypadła tylko chmara kozaków z zamiarem obejścia prawego skrzydła węgierskiego. Bem przypuścił ją bardzo blisko, a nareszcie kazał dać kartaczami ognia i rozegnał wszystko bez śladu. Ogień z obu stron odtąd prowadzony w miejscu trwał godzinę. Bem widząc że Rosssyanie stoją w miejscu wziął oddziały świeżo nadeszłe i uderzył na lewe skrzydło nieprzyjacielskie, które niemogąc odeprzyć bagnetów szekielskich, zaczęło się cofać. Niedługo i jazda węgierska zagroziła obkoleniem temuż lewemu skrzydłu, a wtedy i środek rossyjski zaczął się cofać i wszystko poszło za okopy przedmieścia sibińskiego, poniosłszy znaczne straty od celnych strzałów Bema. Piechota rossyjska uporczywie się trzymała, lecz artylerya niecelnie strze-

łała. Na prawém skrzydle oddzielnie stojąca bateria zpe-
dzona była ze stanowiska uderzeniem huzarów. Przez
natarczywość Szekłów, którzy żwawo z bagnetem szli na-
przód, wyparowani zostali Rossyanie z przedmieścia, gdzie
o 7miej wieczorem usadowili się Węgrzy. Rossyanie cofnęli
się do miasta, a Bem kazał je granatami ostrzeliwać i
tym sposobem w kilku miejscach zapalił. Z wałów od-
powiadano z dział donośnych i zdawało się niepodobień-
stwem ruszać na przód, ale Bem oświadczył wojsku iż
tój jeszcze nocy musi mieć w ręku cały *Sibin* (Herman-
stadt, gdyż inaczej jego praca i wysilenia byłyby całkiem
stracone, a że właśnie nadszedł był podpułkownik Beth-
len z 11 batalionem honwedów, więc otrzymał stósowny
rozkaz i po trzykroć uderzył na bramę, a gdy mu przy-
szli na pomoc Szeklowie i batalion Mariassy, dostała się
w jego ręce. Wtedy Rossyanie porzucając *Sibin* z naj-
większym pospiechem, uciekli przez Schellenberg do *Vö-
röstorony* (Czerwonej wieży) na granicę Wołoszczyzny,
a Bem o 7¹/₂ godzinie wieczorem wkroczył na ich miej-
sce, ze zwyciężką swém wojskiem.

Wypadek ten którego się nikt nie spodziewał i któ-
ry miano za niepodobny do spełnienia, w swoich skutkach
był nadzwyczaj korzystny dla Węgrów i zupełnie pomie-
szał szyki Austryakom, którzy rachowali na pewne iż tą
razą zgniota Bem.

W *Sibinie* znaleziono 24 dział rozmaitej wielkości, zbro-
jownią napelnioną bronią, ogromną ilość prochu i kul, oraz
wszelkich potrzeb wojennych, znaczny zapas sukna i ubio-
rów właśnie Węgom niezmiernie potrzebnych; trzy procho-
wnie, wielki dostatek żywności. Prócz tego Węgrzyni opa-

trzyć się mogli we wszystko czego tylko potrzebowali, a na odwrot cesarskim odjęto prawie wszystkie środki trzymania dłużej Siedmiogrodu. Tym sposobem zmieniło się położenie: Bem posiadał wszystko co mu było potrzebnem a Austriacy wstąpili w jego położenie, nie wiedząc o czém wojnę dalej prowadzić.

Że się zdobyło Sibin, okazała się i w tém ogromna korzyść że on był głównem siedliskiem reakcyi kierowanej przez Sasów, którzy wraz z miastem dostali się pod władzę Szeklów i Węgrów. Znikły od razu pisma szkaradne a na Węgrów obelg pełne, któremi Niemcy sibińscy i w ogóle siedmiogrodzcy starali się podburzać Wołochów do najokropniejszych rzezi. Ten wtrętny ród przez wrodzoną sobie tchórzowatość drzał na widok wkraczającego wojska węgierskiego, bo był pewnym zemsty zasłużonej, ale Bem do takiej karności przyzwyczał swych żołnierzy, iż pochamowali swą nienawiść i nawet nie tknęli nikogo. To jest dowodem, jaką siłę moralną wywiera uczucie wolności na żołnierzy wojska prawdziwie narodowego, bo przez naród do broni powołanego.

Bem zawsze szlachetny, kazał ogłosić dla mieszkańców ogólne ulaskawienie i wtedy dopiero zaczęli wyłazić z kryjówek, a to czółgając się z upodleniem przed każdym żołnierzem. Był więc nowy dowód że uczucia podłe zawsze się prowadzą pod rękę z niegodziwością i skłonnościami serwilistów.

Armia austriacka nie wiedząc nic o ruchu Bema, ze wszystkich stron weszła 10go marca rano do *Segesvaru*, lecz jakież było jój zadziwienie, gdy tam nie za-

stała ani jednego żołnierza węgierskiego. Nikt nie chciał wierzyć wiadomości o zdobyciu Sibina, która błyskawicą rozbiegła się po całym kraju. Istotnie był to czyn trudny do pojęcia i mógł go tylko ten zrozumieć kto znał wskroś Bema umiejącego nie tylko ocenić każde wydarzenie, ale je zaraz na swoją korzyść obrócić. Jego śmiałość i takt właściwy wodzowi, dawały mu zawsze wyższość nad przeciwnikiem mocniejszym co do liczby, przez to iż umiał użyć każdej sposobności i każdego błędu strategicznego jaki tylko popełnił jego przeciwnik.

Wojsko Bema pod Medyaszem było zupełnie pobite i słusznie mógł napisać Puchner do Windischgrätza: „Przez „to zwycięstwo odzyskałimy na nowo ważną linią *Kukuli* „a dla tego w kilka dni całe wojsko Bema musi być „albo zabrane, albo też rozpędzone.“

Nie trzeba jednakże było dać czasu Bemowi do pobierania wojska, ani zaopatrzenia się w naboje na których mu zupełnie zbywało, zarazem nie zapominać o zasadzie strategicznej bardzo słusznej: aby w kolosalnym obkoleniu mieć się na baczności od obkolenia i nie zostać obsaczonym.

Tak cesarscy byli pewni zwycięstwa, iż gdy Węgrzy wkroczyli 11go marca do Sibina, wychodzący tam dziennik *Siebenbürger-Bothe* z 10 marca donosił o zniszczeniu do szczytu całego wojska Bema.

Aby podolać Bemowi, przysłano od sztabu armii włoskiej dwóch najzdadniejszych oficerów i właśnie za ich to poradą po bitwie pod *Medyaszem* cesarscy zamiasztęcić pobite wojsko, udali się w góry ku *Agotha*, aby

przez *Hegen*, *Trappold* i *Segesd* obejść *Segesvar* i odciąć drogę Bemowi do kraju Szekłów. Powstania wołoskie miały działać z przodu od *Riomfálva*, *Almakerék* i *Bese*, jazda zaś miała mu odciąć drogę przy *Nagy Szöllös* do *Maros Vásárhely*. Śliczny plan! lecz przy nim zapomnieli Austriacy o głównej linii operacyjnej ku *Sibinowi*, jakkolwiek nikt nie przypuszczał, aby na jego branie miało się ważyć wojsko pobite. Niewiedzano także iż około *Agothu* i *Trappolda* tak ciężka droga była w glinach iż zaledwie 40 wołów jedno działo było w stanie pod górę podciągnąć; piechota grzęzła a jazda konie ciągle wydźwigiwała z błota, co wszystko o 3 dni spóźniło pochód do *Segesvaru*, a tém samym otworzyło Bemowi wrotnią od bramy sibińskiej.

Te odniesione korzyści nie zaślepiły bynajmniej wielkiego wodza owszem bardzo on pamiętał iż armia austriacka niepokona a prócz niej ma w tyle i Rosyan: nie tracąc więc ani chwili czasu, zaraz w nocy z 11 na 12 marca kazał opatrzyć w broń palną i we wszystkie potrzeby nadeszłych 2000 Szekłów, ubierać, uzupełniać i porządkować wszystkie oddziały. Bataliony honwedzkie 11 i Mariassy, które najwięcej żołnierza natraciły, powiększył rekrutami do 1300 ludzi. Kazał wszelkie w mieście zapasy wzięść pod straż i założyć komorę ubiorczą. Walowe działa niezdatne do użycia pogwoździć, zdatne poprawiać. Posłał rozkaz do pozostałych w tyle dowódców *Bánffy*, *Janos* i *Pereczy*, którzy wnet przyprowadzili mu 4000 wojska.

Dnia 12go marca kazał podpułkownikowi *Károlyi*

na drodze ku Wołoszczyźnie okazał się...
...kierunek...
...został...
...wobec...
...wobec...

17. Zdobyć Brzaszowa (Kronstad).

Wiadomość o zwycięstwie Sibina sprawiła takie wrażenie na cesarskich iż nastąpiło między nimi prawie ogólne rozprężenie. Żołnierze przez ostatnie pochody bardzo ucierpieli i nie mieli obuwia, oficerowie prawie wszyscy zostawili swe rzeczy w Sibinie, kasy były próżne lub wywiezione do Wołoszczyzny. Przyszło do tego, że żołnierz stracił zupełnie ufność do dowódców. W tém położeniu Puchner wraz z innymi generałami opuścił swe wojsko i po prostu uciekł na Wołoszczyznę.

Skoro tylko Bem powziął (14 marca) pewną o tém wiadomość, zaraz gotował się na wyprawę przeciw Brzaszowu i naprzód wysłał Czetza z główném wojskiem do *Fenyöf falva*; gdzie po wypędzeniu przedniej straży austriackiej Czetz zajął stanowisko przed zwiedzionym mostem na *Alucie*. Nazajutrz 15go gdy nieprzyjaciel nie bronił przeprawy i cofnął się, Czetz przeszedł *Alutę* i udał się do *Ucsy*. Dnia 16go obsadzili Węgrzyni *Fagaras* zamek warowny a opuszczony, przednią zaś straż swoje posunęli aż do *Sarkány*.

Sam zaś Bem ruszył przeciw Rossyanom z brygadą a dla zasłonięcia się obsadziwszy drogę ku *Bojczy* połączył się z głównym wojskiem prowadzonym przez Czetza we *Vledény*, a dnia 17go marca posunięto się ku *Feketehalom*, gdzie dwie brygady austriackie odważyły się czoło stawić pod górą *Burczą* i w ogóle w bardzo niekorzystnym stanowisku. Po 3 godzinnym ogniu rozbite cofały się na Brzaszów. Bem zajął tego samego dnia *Feketehalom*, a 19 marca stanowisko ku *Gyenvaff* na którym postanowił dać wypoczynek ludziom niezmiernie zmęczonym w zbyt nagłym pochodzie.

Brzaszów był obsadzony 6,000 Rossyanów pod dowództwem jenerała Engelhardta, a obwarowały w koło i z dobrze utwierdzonym zamkiem górującym nad całą okolicą. Dla tego Bem musiał ostrożnie się poruszać i czekać na ruchy Szekłów z *Haromszek*, którzy pod wodzą podpułkownika Szabó zebrani stali nad *Alutą* w okolicy *Hermány* i Szt. *Peter*, dokąd już z *Vledény* posłał był (18go marca) podpułk. Kiswa z rozkazami pociągania ku Brzaszowi. Bem byłby mógł razem z uciekającymi Austryakami wkroczyć do Brzaszowa, lecz nie chciał się wystawić na stratę ludzi i rzekł do Czetza: „dajmy nieprzyjacielowi czas aby się umknął na Wołoszczyznę,“ jakoż Rossyanie niechcąc się kompromitować, już 18 marca na wieczór opuścili Brzaszów a za nimi nie ociagały się i Austryaki, dosyć że wszystko cofnęło się wąwozem *Tömös* na Wołoszczyznę.

Dnia 19go marca przed południem magistrat brzaszowski złożył w *Widinbakloienvaff* klucze swego miasta Bemowi prosząc o łaskę.

Wkraczając Bem do Brzaszowa, kazał wprowadzać całe wojsko pułkownikowi Czetzowi i przyjmować honory tryumfalne, zapewne w celu nagrodzenia cierpień jego matce która tam zamieszkiwała, i nie na jedno udręczenie wystawioną była.

Nikt nie mógł świetnie obchodzić swoich imienin jak Bem swém wejściem do Brzaszowa, które było ukoronowaniem zajęcia całkowitego Siedmiogrodu, a to tak ograniczonymi środkami i drobną siłą. Prócz twierdzy *Karlsburga* i *Deva* w całym tym kraju nie było wojska nieprzyjacielskiego. Bem swoim braniem się szlachetnym najzawziętszych nieprzyjaciół umiał spokoić tak dalece, iż mu nawet szacunku odmawiać nie mogli.

Wojsko nieprzyjacielskie uchodzące za granicę, kazał ścigać Szeklom z *Haramszek*, którzy w pogoni zdobyli i między siebie podzielili 100,000 guldenów.

Wojsko Bema zwiększyło się przez przybywających ze wszęch stron ochotników, bo każdy chciał należeć do liczby jego walecznych i mieć udział w boju pod tak świetnym dowództwem. Bem przyszedł do Brzaszowa w 10,000; zostawił w nim załogi 6,000, nad granicę wysłał 2,000 i wrócił do Sibina w 24,000.

Za ogólne ulaskawienie zniewoleni byli Sasi sibińscy zapłacić 200,000 a brzaszowscy 40,000 guldenów; było więc czém i kazał Bem wszelkie dostawy żywności i potrzeb płacić jak należało.

Posunął na pułkowników *Kemenygo*, *Totha*, *Bánffygo*, *Bethlena* i *Kisza*; na podpułkowników zaś *Jnczédygo*, *Jhásza* i *Hrabowskiego*. Innych oficerów na wyższe stopnie, a żołnierzy na oficerów. Pułkownika Czetza

podał na generała i zażądał od Koszuta 500 krzyży wojskowych.

Deputacya od Szekłów a w szczególności z *Haromszek* prosiła Bema aby ich odwiedził w *Kesdy Vásárhely* albo w *Sepsi Szt. György*, żeby go mógł cały naród powitać jako swego zbawcę. Nie lubił Bem podobnych uroczystości, lecz wiele był winien zapalowi Szekłów i aby go lepiej jeszcze podsycić, wyjechał z całym orszakiem sztabowym do *Sepsi Szt. György* jako bliższego miejscowego. Od granicy przez wszystkie wsie których dotknął, tłumy niesłychane ludzi wszelkiego wieku i płci obsadziły drogę, kobiety ślały kwiatami, a starce z dziećmi, bo młodzież wszystka była pod bronią: wołali ciągle „*Esjen Bem apánk!*“ *) W *Szt. György* zebrane starszeństwo witało go radośnie. a na uczenie usiłowali Szeklowie dać dowody śpiewem i wierszami jak wielbili i kochali Bema. Żaden ukoronowany nie był nigdy tak szczerze i serdecznie przyjętym jak ten wódz cudzoziemiec ale całkiem sprawie węgierskiej oddany. Lubo on daleki był od próżności, jednakowoż dał się słyszeć, iż ten dzień uważa za najszczęśliwszy w swoim życiu i że odtąd pokochał lud, którego energią już wprzód poważał.

Na wiadomość że Rossyanie którzy z *Sibina* cofnęli się do *Boiczy* zaczynają niepokoić Węgrów, którzy ich obserwują, pospieszył Bem z *Braszowa* do *Sibina*: 25go marca uderzył, a 26go wyrugował Rossyanów ze zamku

*) „Niech żyje ojciec Bem!“

Vöröstorony (Czerwonej wieży) i ścigał ich kilka godzin za granicę wołoską a potem nawrócił. We *Vöröstorony* na granicy zostawił podpułkownika *Jhasza* z 2000 ludzi i w 6 dział, z rozkazem aby na wygnanych baczne dawał oko.

18. Wyprawa do Banatu.

Bem posiadłszy cały Siedmiogród, prócz *Karlsburga* i zamku *Deva*, zajął się jako główną sprawą urządzeniem kraju, przy czém okazał prawdziwie administracyjny talent. Kazał potworzyć zakłady z ludzi najzdatniejszych dla każdego batalionu i dywizyonu z oficerami w komplecie, aby się uzupełniały na całym kraju z czego w 3ch tygodniach 13 batalionów powstało, prócz 10 także nowych, z gwardyi szekielskich do strzeżenia granic. Powiększanie jazdy szło z większą trudnością. W *Maros Vásárhely* rozprzestrzeniono prochownie, a w *Kesdy Vásárhely* działolejnią na wielki rozmiar urządzono. Wszędzie robiono ubiory i obuwie, oraz i inne ubiory wojenne. Tak zaś umiał Bem przykładem swoim troskliwości skrzętność w pracy wywoływać iż w każdym miejscu i zakątku krzątano się aby siły powiększyć i we wszystko je należycie opatrzyć. Pół roku wolnego czasu, a byłby Bem Siedmiogród zupełnie niepodobnym do zdobycia uczynił.

Polityka Bema pod względem ulaskawienia danego Wołochom i Sasom jakkolwiek niepodobała się rządowi i gorliwym Węgrom, przecież była bardzo rozsądną. Wołochy po odebraniu Sibina przez Bema cofnęli się w góry około *Topánfalva* i zaczęli rokowania o pokój z Węgrami, a Bem wziął do pośrednictwa ich rodaków z księstwa wołoskiego. Wołochy z *Hunyad* i z doliny *Hatzeg* zostali rozbrojeni i spokojnie siedzieli.

Całe Węgry wiedziały iż jedynie geniuszowi Bema miały do zawdzięczenia, że przez całą zimę było można spokojnie obradować w *Debreczynie*; i że jedynie przez nadzwyczajne wysilenia wojsk bemowych armia węgierska miała porę działać z korzyścią nad *Cisą*. Rząd atoli węgierski i komisarze rządowi ośmieleni szczęśliwym zwrotem wypadków w Siedmiogrodzie, zaczęli bruździć Bemowi i odwołali wyrzeczone przez niego ulaskawienia, a dla tego układy z Wołochami zaraz się przerwały.

Bem widząc jakie z tego skutki i że całe jego zabiegi w niwecz obrócone, wziął się do kroku ostatecznego a mianowicie ogłosił stan oblężenia, przez co cały rząd zagarnął pod władzę wojskową. Ubolewać tylko trzeba że rychlej tego nie zrobił, bo byłby niejednemu nieszczęściu wcześniej zapobiegł.

Starania Bema jeszcze dalej sięgały. On był pierwszy, który starał się obce państwa i narody obeznać z położeniem Węgier, a mianowicie przesłał prezydentowi Rzeczypospolitej francuzkiej, z którym był osobiście zaprzyjaźniony, opis całego stanu Węgier, wszedł w styczność z konsulami angielskim i francuzkim w Bukarescie, aby przez nich zbliżyć się do Porty. Nalegał na rząd

węgierski, aby wysłał świetne poselstwo do Carogrodu; zgoła nie zapomniał o żadnym środku przez jaki tylko mógł dopomóc sprawie, której podźwignienie wziął na siebie. Rząd węgierski więc mu przeszkodził jak dopomógł, zwłaszcza że Bem bardzo się drażnił wszelką opozycją, a że z rządem nie zerwał, przypisać to należy jego zamiłowaniu wolności i że dla sprawy której się oddał miał zupełne poświęcenie.

Po wzięciu Brzaszowa dostał Bem rozkaz od Koszuta aby zaraz poszedł do Banatu i ten kraj oczyścił z nieprzyjaciela. I on miał to z dawna w myśli, lecz wprzody chciał zdobyć *Karlsburg* i *Devę*, oraz rozbroić Wołochów, którzy jako najliczniejsi mieszkańcy zawsze czynili niepewnym posiadanie Siedmiogrodu.

Po obsadzeniu zamku *Vöröstorony* wrócił Bem do *Sibina*, ztamtąd wyprawił pułkownika Bánfi z wyborowem wojskiem przez *Szásváros* ku Banatowi, aby rozkazowi otrzymanemu zadosyć się stało. Sam zaś zwrócił się pod *Karlsburg* dawną rzymską *Albę Julię*, aby w ręku nieprzyjacielskim nie zostawić téj twierdzy.

Jest to punkt ważny we względzie wojennym, gdyż stanowi węzeł obydwóch linii operacyjnych t.j. nad *Maroszą* i przykątnej w kierunku od *Kolosvaru* do *Sibina*. Jest to punkt połączenia *Devy*, *Kolosvaru*, *Brzaszowa* i *Sibina*, w którym główna droga do Węgier przecina rzekę *Marosz*.

Już Stefan Batory i Bethlen Gabor mieli tu warowne zamki i schodziły się pielgrzymy odwiedzające groby Hunyadich. Za cesarza Karola IV wzniesiono tu na pagórku panującym nad doliną *Maroszy* twierdzę znaczną.

Jest to pięciokąt według zasad Vaubana należycie obwarowany, z bastionami i rawelinami, a znajduje się w nim zbrojownia, prochownia, komora ubiorcza i mennica zaopatrywana w kruszec z *Zalathny* i z *Abrud Bányi* miejsc pobliskich w których są kopalnie złota i srebra. Od wschodu położenie ułatwiało przystęp do trzeciej paraleli lecz zawsze ta twierdza wymagała formalnego oblężenia i to od znacznej siły wojska a z parkiem donośnym. Załoga składała się z 2,000 ludzi i we wszystko była oparzoną.

Bem obsadziwszy *Maros-Portus*, *Drombár* i *Borbaárd* ostrzeliwał 31 marca wspomnianą twierdzę wszystkimi swojemi działami. Widząc atoli że poddanie się nie nastąpi, zostawił 2,400 piechoty, 220 jazdy z działami pod dowództwem Kemenyego, a tego zastąpił później pułkownik Stein (teraz w służbie tureckiej Ferhad Basza) bardzo zdolny oficer.

Drugim miejscem posiadanem od nieprzyjaciela w Siedmiogrodzie był zamek *Deva* znany w dziejach jeszcze z czasów Trajana, na skale 800 stóp wysokości, a po lewym brzegu *Maroszy*, w środku miasta tegoż nazwiska i mogący ostrzeliwać drogę pocztową. Mając tylko 200 ludzi załogi był ten zamek lichem gniazdem, nie tylko trudnem do wzięcia lecz z żadnej strony niedostępnem, ale dla braku studni, gdy mu jedyna cysterna nie dostarczała wody poddał się pułkownikowi Forró, którego Bem zostawił z 2000 ludźmi na prowadzenie oblężenia.

Bem zleciwszy dowództwo w Siedmiogrodzie generałowi Czetzowi i wprowadziwszy w bieg obadwa rzeczzone

oblężenia, połączył się z wojskiem prowadzonym przez pułkownika Baniego w *Hatzeg*, z kąd pozedł przez *Bukowe* i *Bunezar* do tak nazwanej żelaznej bramy na granicy między Siedmiogrodem i Banatem. Tu w obronnym stanowisku kilka batalionów granicznych z ciężkimi działami chciały czoło stawić, lecz po dwu godzinnym ogniu nie tylko ustąpiły Węgrom, ale im zostawiły 4 działa, wielu jeńców, a nadto niemało straciły w zabitych i rannych. Pod *Vaiszlovą* drugi raz na nich uderzono: młodzi Szeklowie przebrnąwszy w pas rzeczkę *Ruszkicę*, zdobyli bez strzału jedynie bagnetem działa stojące na drugim brzegu, poczem nieprzyjaciel już zaniechał oporu ale spieszenie unykał.

Dnia 17 kwietnia wkroczył Bem do *Karansebes*, gdzie mieszkańcy przyjmowali go z uniesieniem jako wybawiciela z jarzma granicznej służby. Kazał zaraz zająć fryszerki w *Rusze* i lać kule i bomby które z tamtąd przychodziły cesarskiem.

Zamiarem Bema było nie dać się połączyć Puchnerowi ciągnącemu z Wołoszczyzny na *Orsowę* z korpusem generała Leiningena stojącym w *Temesvarze*. Udał się tu więc nagle aby przerwać komunikacją między tymi dwoma korpusami.

W spiesznym pochodzie obzadził Bem 19 kwietnia *Lugos* i przez to ubiegł Austryaków, którzy tam dążyli w 6,000, a jako wyprzedzeni zaraz nawrócili do korpusu Leiningena który tymczasem posunął się był od *Temesvaru* do *Rekaz* i *Kiszeteo*.

Skoro tylko Bem powziął o tém wiadomość, posłał natychmiast do generała Vecseya oblegającego *Arat*, aby

obsadził *Rékas* i tym sposobem odciął drogę Austryakom do *Temesvaru*. Ten atoli tego nie skuteczniał, a nieprzyjaciel po mało znaczącem spotkaniu pod *Kiszeteo*, ze wszystkich stron ciśnięty umknął Bemowi do *Temesvaru*. Przy rozpoznawaniu warowni, huzary unieśli Bema z pośród otaczających go Austryaków i już prawie wziętego do niewoli. Po urządzeniu oblężenia *Temesvaru*, gdzie z korpusem został pułkownik Perczy, zkomunikował Bem swe wojsko z stojącym w *Perlaszu* generałem Perczlem, przez *Űj-Pécs* i w *Becskerek* a potem ruszył ku południu aby udybać Puchnera, lecz w pochodzie na *Csákové*, *Dentę* i *Versecz* powziął wiadomość iż Puchner od *Orsowy* obrócił się ku miastu zwanemu po słowiańsku *Granica* (Weiskirch).

Dnia 8 maja huzary węgierskie tak świetnie uderzyły pod *Granica* na Puchnera, iż odparły go zupełnie. Dnia 10 maja pod *Petrilovą* a potem pod *Szuską* zepchnięty Puchner ze stanowiska musiał przez *Orsowę* uchodzić, a nareszcie dnia 16 maja wkroczył na Wołoszczyznę. Miał on jeszcze 14,000 wojska i 40 dział, a złożył tę siłę ze swego dawnego korpusu, z części załogi temeswarskiej i z 2ch batalionów granicznarzy, do których po drodze wybrał gwałtem wszystką młodzież. Jenerał Perczel działając w związku z poruszeniami Bema posunął się od *Nagy Becskerek* i zdobył utwierdzoną *Pancsowę*, a przez to przywrócił związek z Belgradem i Dunajem. Bem posłał protestacyą do paszy tureckiego aby wkraczających Austryaków za granicę rozbroił, w moc powszechnie przyjętego prawa narodów. Do twierdzy *Temesvaru* puścił jeńców zabranych w *Orsowie*, a to

w celu żeby powiedzieli co się stało z tymi co mieli dawać odsiecz.

W 20 dni cały Banat był zdobyty, korpus cesarski jeden zapędzony do *Temesvaru* i tam ściśnięty a drugi wegnany do Wołoszczyzny. Rácowie i Serbi przeciw którym Perczel działał, zaprzestali dokazywać u ujścia *Cisy*, a ograniczono ich stanowisko na ciasną okolicę pod *Titlem*. Wszystkie te korzyści wypłynęły z dobrych rozporządzeń Bema i jego zdrowego pojmowania stosunków i każdego położenia rzeczy. To nadzwyczajne postępowanie Bema do tego stopnia wpływało na Niemców i granicarzy w Banacie, iż utworzyli swoim nakładem batalion a żadnego wynagrodzenia za dostawy i podwoły przyjmować nie chcieli; nadto fryszerki ich dostarczały kul, granatów i bomb do oblężenia *Temesvaru*. Uwolnienie od służby granicznej i znizenie ceny soli wywarło ten skutek, iż z Wołoszczyzny przeszło 2,000 ludzi wróciło do Banatu. Gdzie tylko był jaki środek pomnożenia sił węgierskich, żaden nie uszedł baczności bemowej i pewno był przez niego zastosowany. W *Allibanar* wyrabianie saletry tak dobrze urządził, iż mu jój zabraknąć nie mogło. Na Dunaju zawiązał zawiązki o dostawę broni; w Belgradzie wszedł w styczność z konsulami, z paszą *Orsowy* i z Omer-paszą dowódcą obserwacyjnego korpusu, do którego posłał kapitana Kisza. Jego daleko sięgające pomysły nie ograniczyły się na miejscowych w oczy wpadających przedmiotach, powziął on zamiar udania się z korpusem wyborczym złożonym z 10,000 ludzi ku *Peterwardynowi*. Pomiędzy tą twierdzą a *Bają* przebydź Dunaj a zagrozić *Raab* i Wiedeń; potem na-

gle zwracając się ku południu opanować Krocycą i Dalmacyą, a na koniec przez obsadzenie miasta rzeki (*Fiume*) stanąć ze zachodem Europy a szczególnie z Włochami w związku. Był to plan po wykonaniu ogromne za sobą pociągnąć mogący wypadki, a tém łatwiejszy że natenczas zwycięstwa pod *Nagy Sallo* i *Szony* otworzyły Węgrom najświetniejsze widoki. Rząd atoli węgierski odmówił na to wszystko pieniędzy i okazał się zupełnie przeciwnym tak stanowczemu krokowi.

Zwykle się to dzieje na świecie że ludzie pospolici których jest najwięcej, niepojmują nigdy pomysłu ludzi obdarzonych wyższemi zdolnościami. Ministeryum węgierskie uważając przedstawienia Bema za marzenia a nieśmiając ich otwarcie odrzucać, wszystko od niego przychodzące puszczało do tego stopnia w odwłokę iż się widział zmuszonym wrócić do Siedmiogrodu, gdzie jako na uboczu był w swych działaniach niejako niezawisłym.

W czerwcu odwiedziwszy Koszuta w Wielkim Waradynie, wracał do Siedmiogrodu tylko z 11 batalionem honwedów i huzarami imienia Wirtemberga, którzy tyle razy wydobyli go z rąk nieprzyjacielskich. Resztę wojska zostawił pod Temesvarem.

19. Co się działo w Siedmiogrodzie pod niebytność Bema.

Jenerałowi Czetzowi mającemu dowództwo w Siedmiogrodzie, zmniejszyło się znacznie wojsko zostawione, musiał powzmacniać oddziały oblężnicze i powiększać różne załogi.

Dla tego za przykładem Bema zajął się powiększeniem swych sił; w czem mu wiele dopomagał gorliwy pułkownik Gal dowódca Szekłów, a ludzi znalazło się dostatkim przez rekrutowanie między Wołochami i Sasami, których Bem nie chciał dawniej wcielać do wojska.

W *Kezdi Vásárhely* ulano 70 dział rozmaitej wielkości. Proch na trzech a zapalki aż na pięciu miejscach robiono. W *Köhalom* przysposabiano siodła i terlice dla jazdy, a w *Maros Portus* przy obozie oblężniczym urządzono rękodzielnię broni. Obwarowania porobiono w ścieśnionych przejściach od Multan i Wołoszczyzny w *Gyimes, Tölgyes, Ojtos, Boza, Tömös, i Tihutza.*

Lubo Bem i jego namiestnik mieli nieograniczoną władzę a kraj był ogłoszonym w stanie o blężenia, przecież oglądano się bardzo na to aby bez potrzeby wolności niczyjój nie ścieśniać. Gminy obierały sobie władze a dzienniki wychodziły bez cenzury i mogły pisać co im się podobało. Przez to mądre postępowanie dali się nawet i Sasi obłaskawić a ich kobiety tańczyły po zgromadzeniach.

W maju 1849 zebrał Czetz w Siedmiogrodzie następującą siłę:

Okolo Bystrzycy	6,000	ludzi i 14 dział,
w kraju szekielskim	8,000	„ 12 „
w Sibinie	5,000	„ 18 „

(gdzie był batalion Polaków)

w Medyaszu	1,000	„ — „
pod Karlsburgiem	3,000	„ 12 „

i 4 moździerze, oraz batalion raketników,

w Dewie	2,000	„ 6 dział,
w Hatzegu	800	„ — „
w Kołoszu	6,000	„ 12 „

(między tymi był szwadron Polaków).

Ogólna ilość wynosiła 31,800 ludzi, lecz z tego 11,000 nie miało palnej broni, a za tém liczyć należało 20,000, i to jeszcze nie żołnierzy ale rekrutów.

W téj przestrzeni kraju od *Kołosza* do *Devy* sto mil kwadratowych zajmującej, na prawym brzegu *Maroszy* rozciąga się góra nieprzystępna poprzerywana rwią-

ceni strumieniami i parowami. Wierzchołki gór po większej części okryte śniegami i lodami, ich ściany skaliste a podnóża opasane lasami przedwiecznymi. W śród tego kraju dzikiego wypływają obfitujące w piasek złoty rzeki *Arangos*, *Szamos*, *Ompoly* i *Koros*, a kopalnie złota i srebra są w *Zalathna*, *Ofemburgu*, *Verespatak*, *Abrud-Banya*, *Boicza*, *Szekeremb* i *Koros-Banya*.

W téj okolicy w śród dolin ścieśnionych, w przerwach milowych znajdują się wsie z chatami nędznymi zamieszkane od Wołochów na pół zdziczałych, których tu nazywają *Mozanami*. Ich zatrudnieniem są paszenie bydła, myślistwo, rybołówstwo i wyplukiwanie kruszczów z piasku rzecznoego. Od dzieciństwa żyjąc w tych zatrudnieniach a tułając się między górami, znają każdy przesmyk i każdą ścieżkę. Zarzucona na ramię *guba* czyli płaszcz, stanowi godny ich ubiór a odznaczają się szczególnie czapką czyli *kuczma* z baranków i chodakami plecionymi! Żywnością ich są: sér kozi, mleko (*mama-liga*), chleb z kukurydzy, a na koniec baranina i to ich czerstwymi i silnymi czyni. Łatwość pozyskania złota ze rzeki robi ich chciwymi, zazdrosnymi, samolubnymi, a dla tego okazują wielką skłonność do kradzieży. Odosobnienie w jakim żyje taki góral Wołoch, robi go skrytym i mściwym.

Przy błędném postępowaniu rządu węgierskiego a mianowicie że przeszkodził dokończeniu rozpoczętych układów, potrafili emisaryusze austriacy tak jak w Galicyi 1846, Wołochów podburzyć i po drugi raz skłonić do powstania, a to zapewnianiem że po wytępieniu Madziarów miejsce po nich, im się we wszystkim dostanie.

Na czele téj zgrai rabusiów stanął niejaki *Janku*, mianujący się królem gór i wydawał rozkazy w imieniu cesarza chrześcijańskiego do najokropniejszych mordów na bezbronnych. To powstanie było tém szkodliwsze dla Węgrów, iż je urządzono pod pewnym kierunkiem i opatrzone w broń palną.

Brak żywności a nadewszystko dróg nie dozwalał żadnemu oddziałowi węgierskiemu zapuszczać się w głąb tego kraju. Do wielu wsi nie ma tam wcale przystępu i żaden ślad wozu ani ludzkiej stopy podróżnego nie wie-dzie. Tak zaś w wielu miejscach są ścięzione doliny, iż prochem wysadzać przyszło otwory aby n. p. z *Zalathna* do *Abrud-Banya* przejazd utworzyć. Z tego kraju jakie 40,000 uzbrojonego ludu napadło poblizsze miejsca madziarskie a przy najsroźszych okrucieństwach zaopatrywało się we wszelkie potrzeby. Ci Wołochowie utrudzali oblężenia *Karlsburga* i *Devy*, przecinając wszelkie związki pomiędzy Węgrami a Siedmiogrodem. Wszelkie wyprawy posyłane z Węgier przeciw nim były albo odparte, albo zniszczone przez samą miejscowość.

Jenerał Czetz przeznaczył ze znacznemi siłami pułkownika *Kemenygo*, który od *Devy* przeszedł przez cały ten kraj t. j. *Brud*, *Abrud-Banya*, *Zalatha* aż do *Karlsburga* jakkolwiek z największém wytężeniem sił żołnierza zniewolonego torować sobie drogę w pochodzie i ciągle bić się z nacierającemi ze wszystkich stron i pokrywanymi Wołochami wśród skał, gdzie ich osiągnąć trudno było. Niezmiernie wiele ucierpiało wojsko węgierskie i całą tę dziką okolicę przeszło bez najmniejszego skutku; gdy Wołosi unikają stanowczego spotkania,

utrzymywali się nietknięci w swych niedostępnych górach. W tém powstaniu spalono 300 wsi, 12 miast i legło do 40,000 Węgrów a pewnie niemniej i Wołochów. Później przystał Koszut na układ przedstawiony przez Bema, lecz po niewczasie a więc daremnie.

20. Walka z Rossyanami wspierającymi Austryaków.

Póki Bem sam sobie był zostawiony i nikt mu nie przeszkadzał, potrafił zdobyć małemi środkami i siłami cały Siedmiogród, utworzyć sobie dzielne wojsko i zaopatrzyć je we wszystkie potrzeby. Po zdobyciu Brzaszowa a wypędzeniu Austryaków i Rossyanów na Wołoszczyznę, zamierzał obrócić się do Węgier dla poparcia głównej armii, lecz że wprzody chciał zająć twierdzę Karlsburg jako ważne stanowisko w środku Siedmiogrodu, miał się czem zabawić, aż nareszcie uspokojenie Wołochów zachodnich którzy oburzeni odwołaniem ulaskawienia nadaném od Bema, dali się na nowo podburzyć: zabrało mu wiele zbyt drogiego czasu.

Co do Karlsburga widzieliśmy iż Bem zniewolony iść na rozkaz Koszuta do Banatu, mógł tylko pomniejszym oddziałem oblegać Karlsburg, kiedy tymczasem do wzięcia téj ważnej twierdzy trzeba było sił znacznych.

Co do Wołochów zajmujących ową nieprzystępną

okolice, widział Bem dobrze iż wstępnym bojem nawet z poświęceniem najlepszego wojska trudno ich będzie pokonać: użył więc wszelkich sprężyn, aby dojść do zamierzonego celu i jak wspomniono, za pośrednictwem mieszkańców naddunajskich, gdzie miał związki, usiłował skłonić Wołochów do wspólnej walki z Węgrami przeciw wspólnym nieprzyjaciołom. Zawady stawiane ze strony rządu stały się powodem, iż dopiero w sierpniu zawarto układ w Lugos, ale to już tak po niewczasie iż wszystko było daremnem. Przez rzeczony układ *Janku*, jako generał węgierski miał wkroczyć ze swoimi do księstwa wołoskiego i z mieszkańcami miejscowymi jako z pobratymcami przeciw Rossyanom wystąpić.

Trudności które rząd węgierski czynił w tych układach, wspierały się na przekonaniu Węgrów, iż Rossyanie nie drażnieni nie dadzą pomocy Austryakom, a przynajmniej od Multan i Wołoszczyzny powtórnie nie wkroczą na Siedmiogród. To przekonanie które umiano wzmocnić i w Bema, pociągnęło bardzo wiele złego za sobą a mianowicie że do Banatu poszło najlepsze wojsko ze Siedmiogrodu. Bem wróciwszy z tej wyprawy, poobjeżdżał wszystkie przejścia graniczne od Multan i Wołoszczyzny, kazał je należycie obwarować, aż nareszcie 16 czerwca udał się do *Maros-Vásárhely* dla dalszego urządzenia kraju. Tymczasem dnia 17 czerwca pokazali się naraz Rossyanie przed *Tömös*, *Boza*, *Gyjmes*, *Tölgy* i *Ojtos*. Głównymi jednakże siłami uderzyli na pierwsze przejście, to jest *Tömös* gdzie podpułkownik *Szabó* straż trzymał. Waleczny ten oficer stawiając się śmiało z pół batalionem Szekłów a plutonem jazdy i z dwoma działa-

mi potykał się pierwszego dnia na granicy, drugiego przy klasztorze *Sina*, a trzeciego pod górą *Piátrá* (Prädjal) i drogo przychodziło nieprzyjacielowi zwycięstwo. Za każdym krokiem opór stawiał aż do wyższej *Kontumaoyi*, u której Szeklowie ze skał w dolinę gdzie szła droga, zwalali drzewa i kamienie na Rossyanów od przodu dwoma działami rażonych i w pospiechu hamowanych. Ponieśli tu Rossyanie ogromne straty w ludziach i koniach nim doszli do okopu, do którego Szabó cofnął się wieczorem. Okop ten leży w środku milowej doliny która od Braszowa przy *Trisztye* gdzie wynosi 4000 kroków szerokości, tak się zwęża, iż w końcu przy niższym *Tömös*, zaledwie nią wóz się przecisnie a zostając wąwozem aż do wyższego *Tömös*, znowu się rozszerza obok wysokiego brzegu t. j. gdzie po grzbiecie góry ciągnie się droga około klasztoru *Sina*, a nareszcie schodzi na dolinę do Wołoszczyzuy. Środkiem téj doliny płynie strumień *Tömös*, a po lewym jój brzegu idzie bita droga. Góry skaliste a na 2000 stóp wysokie są ścianami doliny zupełnie nieprzystępnymi. Po skałach tylko gdzie niegdzie zielenią się świerki, a ku *Trisztye* i *Bacsfału* gdzie góry mniej strome, czernią się znaczne lasy. Do zamykającego cały przechód okopu do którego pułkownik Szabó się cofnął przybył w nocy z Braszowa pułkownik Kisz z 2000 ludźmi, 2 działami żelaznymi 24 funtowemi i 8 działami polowemi.

Dnia 20 czerwca cały rossyjski korpus Lüdersa liczący 20,000 uderzył na 400 Szekłów wystawionych na przodzie około wyższego *Tömös*, gdzie z nadzwyczajną walecznością przez 2 godziny ta drobna garstka stanowiła

niezłomną zaporę. Przed okopem pułkownik Kisz dobrze wymierzonym ogniem tak przyjął piechotę, iż zasławszy wał trupami, uciekła w największej trwodze. Rossyjskie działa ciężkiego wagoniaru rozpoczęły ogień, który trwał od 8 do 10 zrana, a na który Węgrzy odpowiadali tylko oszczędnie i na pewne trafiającemi strzałami. Po uszkodzeniu kilku dział węgierskich a widząc dużo zryte kulami okopy, uderzyli Rossyanie świeżą piechotą. Dwa razy pod sam okop doszli, lecz Kisz z zimną krwią dotrwał do właściwej pory i na raz tak sypnął gradem granatów, kartaczy i kul, iż wszystko umykało gdzie mogło. Rozleganie się pomiędzy skałami huku strzałów, bardzo wpłynęło na wzrost przestachu między Rossyanami. Węgrzy w okopie ponieśli znaczne straty a Kisz był ranny w rękę i konia pod nim zabito; nie tracąc jednakże czasu, kazał naprawić co było uszkodzonego i gotować się do nowego odporu. Rossyanie wzniosłszy wał, jeszcze tęszy ogień działowy na nowo otworzyli, poczem wstępnym bojem znowu piechota uderzyła. I tą razą ją odparto, lecz dzielny Kisz po drugi raz ugodzony kulą a to w biodrę, zemdlał; że go zaś wzięto za zabitego, przeto zachwiało się całe jego wojsko.

Lüders widząc iż z całym korpusem nie zdoła opanować okopu, wziął się na inny sposób. Wołochów znających tę okolicę użył do oprowadzenia kozaków przez góry i skały. Z tych jedni z tyłu ukazali się pod okopem a drudzy osadzili skały nad nim górujące i z nich janczarkami razili Węgrów; ztąd zamieszanie w okopie a tém silniejsze że główny dowódzca leżał bez przytomności; zaczęła się ucieczka a wtedy Rossyanie korzy-

stając z pory, uderzyli po raz czwarty. Waleczny Kisz ocknął z omdlenia, kazał się na konia wsadzić i jeszcze chciał walczyć, lecz przemoc wzięła górę i wpadł do niewoli jako dzielny oficer ze szkoły Bema.

W téj walce Szeklowie stracili 400 w zabitych, 150 2 działa zabrano im, reszta zaś uciekła do *Uzonu*, gdzie ją ledwie zebrał podpułkownik Szabó.

Rossyanie stracili tam najmnień 1000 ludzi. Po zajęciu zaś rzeczzonego okopu założyli obóz pod Brzaszowem: waleczny kapitan Toth bronił zamku, lecz że wkrótce przy bombardowaniu zginął, mała załoga poddała się Rossyanom.

Podpułkownik Gál zrobiwszy powstanie w Haromszoku zebrał do 3000 regularnego wojska, 10,000 powstańca i tém obsadził *Uzon i Kökös*, a wzmocnił wązow pod *Ojtosem*. Lüders ściągawszy z Wołoszczyzny generała Engelhardta i korpus austriacki Clam Gallasa uderzył na Szekłów i rozbił ich snadno. Kozacy i wojsko austriackie niszczyli do spółki Haromszok a wtedy Szeklowie całkiem upadli na duchu. Odtąd uciekali co nie było wcale ich obyczajem, kiedy na ich czele Bem występował.

Dnia 21go czerwca Rossyanie obsadzili Sibin i do tego wkroczył od Bukowiny przez *Borgo* jen. Grotenhjem w 15,000 Rossyanów a w 5000 Austryaków pod Fischerem i Urbanem. Podpułkownik Dobay stawiał im jak mógł opór od 17 do 21 a cofał się aż do *Dées*. W tym stanie rzeczy wrócił Bem do Siedmiogrodu bez wojska, zbierał dopiero nowe w *Koloswarze* a przybył wkrótce do *Dées*, gdzie siły cofające się przed Rossya-

nami wstrzymał w odwrocie i porządkował. Samą swą obecnością zaraz orzeźwił ducha w żołnierzu: wnet go powiódł do boju i nieprzyjaciela odparł aż do *Bystrzycy*, którą nawet zajął dnia 26 czerwca.

Dnia 27go rozpoczęła się walka a w niej liczna jazda rosyjska po kilku uderzeniach zepchnęła i zmięszala Szekłów. Bem z jednym batalionem a mianowicie 12tym honwedów, w którego czworoboku stanął, kierując sam ogniem przez 7 godzin, wszystkie natarcia rosyjskiej jazdy i piechoty wstrzymywał i jak o mur rozbili się o ten czworobok; honwedowie tego czworoboku za przykładem Bema spokojnie stojąc, ani kroku nie ustąpili ośmiu tysięcy, a tymczasem drugie porozpędzane oddziały miały porę do zebrania się i zajrzenia w oczy nieprzyjacielowi.

Dnia 28 czerwca Rossyanie i Austriacy skupiwszy całe swe siły, w liczbie przeszło 20,000 natarli potężniej, a wtedy i Bem już musiał się cofać pobok *Bystrzycy*. Zebrawszy co mógł wojska około *Tyaka* (*Teke*) zdobył nanowo (2 lipca) *Bystrzycę* i posunął się do *Borgo*, które zajmawszy przez kilka dni staczał tylko drobne utarczki.

Dnia 10 lipca był zniewolony cofnąć się do *Kis Budak*, ztąd 12go ruszył znowu naprzód i wrócił się aż do *Nagy Sajo* pod *Bystrzycę*, lecz że go odparto, przeto pozostał w *Szeredefalva*. Tu dowiedziawszy się iż w kraju Szekłów tak źle idzie, pospieszył do niego, tusząc iż swą obecnością wzbudzi na nowo zapał w zniechęconych tyłu niepowodzeniami.

W *Szeredefalva* zostawione wojsko pod wodzą podpułkownika *Damaskina* było napadnięte od sił przema-

gających i odparte. Część cofnęła się na *Lekencze* do *Dées*, a na *Szt. György* do *Tyaka*. Po stoczonej bitwie 21 lipca pod *Dedrádem* cofnął się Damaskin do *Szász Regen*, gdzie dn. 22 czoło stawił, lecz mając ledwie 5000 wojska przeciw 15,000 zniewolony był nawrócić na *Maros Vásárhely* do *Sepsi Szt. György*.

Bem stanąwszy w kraju Szekłów cotylnko mógł pozbierać sił, aby w *Haromszek* zatrudnić nieprzyjaciela i wstrzymać od dania odsieczy *Karlsburgowi*. Jakoż Lüders zatrzymał się w pochodzie na zachód a Clam wysunął się z austryackim korpusem od Brzaszowa. Tego ostatniego Bem pobił dnia 20 i 21 lipca około *Sepsi Szt. György* i pędząc przez *Illyefalva* do *Aldoboly* zagroził Brzaszowu.

Tém zwycięstwem ożywieni Szeklowie uderzyli na połączonych Austryaków z Rossyanami 22 lipca, lecz odparto ich aż do *Király*, 23go do *Szemerji*, a 24go do *Sepsi Szt. György*, gdzie po ciężkiej walce 27go musieli się nakoniec cofnąć aż pod *Malnás* i tam nad lasami zajęli stanowisko pod dowództwem pułkownika Gála. Bem zaś po pierwszém porażeniu Austryaków orzeźwiwszy ducha w Szeklach, pospieszył z 2,500 ludźmi i 12 działami przez *Maksa* do *Keszy-Vásárhely*, a przeszedłszy granicę wąwozem w *Ojtos*, rzucił się do Multan w nadziei że pobudzi do powstania zamieszkałych tam *Czangó-Madziarów*. Doszedł był aż do *Okna*, a to pobiwszy dwa razy mianowicie 23 i 24 lipca generała Mollera, który wiodł rezerwy rossyjskie. Zabrał mu wiele bydła i cały tabor. Gdy zaś postrzegł że mieszkańców Multan nie zdoła poruszyć, wrócił do wojska Szekłów, którzy byli

nabrali otuchy z tych nowych zwycięstw. Do działania ze Szeklami w ich okolicy to jest w *Haromszek*, *Csik Udvarhely* i *Maroszy* zostawił Bem pułkownika Gala, a sam ze 4000 wojska ruszył ku *Koloszowi* w zamiarze zbliżenia się do swój podstawy nad *Maroszą*.

Nieprzyjaciel spieszył do *Maros Vásárhely* i Clam miał działać ku *Szeredzie*, Dyk z *Fagaras* ciągnąć prosto a Lüders iść przez *Medyasz* do *Segesvaru*, jakoż go i zajął 29 lipca. Tym ruchem miał on zamknąć Bema w kraju szekielskim i odciąć go tak od *Maros Vásárhely* jak od *Kolosza*, przez co byłby połączył południową armią rossyjską z północną. Podówczas Grothenhjelm stał w *Szasz Regen*.

Bem lubo mając tylko 2,4000 piechoty, 250 jazdy i 12 dział, uderzył 31 lipca o 11 godzinie pomiędzy *Kéreztur* a *Segesvarem* na 18,000 Rossyanów z 24 działami pod dowództwem Lüdersa mającego przed czołem strumień, lewe skrzydło oparte o *Kukolę* a prawe o górę lasem zarosłą i obsadzoną kilku batalionami. Uderzenie Bema było tak silne, iż środek straciwszy na swym czole generała Skariatyna, cofnął się i nastąpiło kanonadowanie się z prawém skrzydłem, gdzie Rossyanie mieli skupione swe działa. Po kilku godzinach tęgiego ognia, kolumny rossyjskie poczęły się chwiać. Bem kazał zaraz bagnietami uderzyć na piechotę, lecz skupiona jazda rossyjska, napadła prawe skrzydło Węgrów i tak ich zamięszała, że w największym nieładzie uszli ku *Kérezturowi*. Ciemność tylko nocy uratowała Węgrów: nieprzyjaciel dostał 7 dział, 200 jeńców i między taborem bryczkę Bema z pałaszem Rakoczego; poległ tam poeta węgierski a adju-

tant Bema Petöfi *Sándor*. Rosyjanie wyszli jeszcze z większą stratą i mieli przeszło 1,000 ludzi zabitych.

Przy końcu bitwy Bem otrzymał ranę i był wrzucony w rów, gdzie się w błocie ukrył, a gdy nastąpiła cisza, przebierał się polem do wysokiej kukurydzy, lecz szczęściem spotkał adjutanta swego i kilku huzarów, którzy jego zwłok szukali. Z tymi udał się do *Maros Vásárhely*, gdzie stał ze swym oddziałem pułkownik Dobay i tego zaraz posłał do *Udvarhely*, aby tam zebrał co będzie mógł i niepokoił nieprzyjaciela.

Przybywszy 2 sierpnia do *Maros Vásárhely*, zastał Bem 2000 załogi, do której pułkownik Kemény przyprowadził 4000 ludzi i 12 dział z *Kolosza*.

Lüders wzmocniony brygadą Dyka, który po zniesieniu oddziału węgierskiego pod *Köhalom*, przyszedł 1go sierpnia od *Fagaras* do *Segesvaru*, przemysłował jakby ścieśnić pole Bemowi a odciąć mu drogę a w tym celu udał się do *Galfalva*, gdzie stanął 4go wieczorem. Jakie atoli było jego zadziwienie, gdy się dowiedział iż 3go rano przeszedł tam już Bem i to ze znacznymi siłami, a ciągnął przez *Medyas* ku *Sibinowi*.

Ten śmiały ruch Bema lubo przy silnym nieprzyjacielu byłby przecież i tą razą zmienił całą postać rzeczy w Siedmogrodzie, gdyby tylko wszystkie jego rozkazy skuteczzone były a mianowicie gdyby korpus 10,000 z pułkownikiem Kazincy nieczynnie na północy stojący był pospieszył nad *Marosz*, a pułkownik Stein od *Karlsburga* był przyszedł na dzień oznaczony do *Sibina*.

Bem po przegranej bitwie pod *Segesvarem* gdy przyszedł 2 sierpnia do *Maros Vásárhely*, zwiększywszy swe

wojsko do 8,000 ludzi i 19 dział, tego samego jeszcze dnia ruszył przez *Galfawę* i *Medyasza* pod *Sibin*, gdzie stanął 5 sierpnia.

Przez *Viz Akna* generał Hasfort z dwoma brygadami rosyjskimi chciał mu stawić czoło, lecz odparty cofnął się za okopy sibińskie, gdzie chciał się z Sasami wspólnie bronić, lecz Węgrzyni wnet się stali panami i wyparli go w krwawem boju aż pod *Talmacs*. Sasi siedmiogrodzcy ten lud nieczemny, z nieprzyjacielem strzelali z kryjówek na Węgrów, a gdy Bem wkraczał rzucali mu kwiaty pod nogi i łasili się w duchu niewolniczym.

Skoro Bem w *Sibinie* stanął, wysłał szwadron na szukanie pułkownika Steina, który od *Karlsburga* tegoż dnia miał być przyjść z posiłkim. Bem dobrze przewidywał, iż będzie miał do czynienia z połączonemi siłami nieprzyjaciela, jakoż zaraz na drugi dzień 6 sierpnia *Lüders* nadciągnął we 20,000 i rozwinął szyk bojowy pod *Nagy-Csur* (*Groszscheuern*), Bem wystąpił ze 6ciu batalionami, z 500 końmi jazdy i z 18 działami, zostawwszy resztę w *Sibinie*: aby czoło stawić naprzód Hasfordowi stojącemu z drugiej strony. Przez 2 godziny trwał ogień działowy w miejscu i piechota węgierska odparła lewe skrzydło rosyjskie, gdy jednakże na prawe węgierskie uderzyła skupiona jazda rosyjska, przeciwko której Węgrzy mieli za mało jazdy, wtedy wszystko musiało się cofać przed natarczywością rosyjską ku *Szerdahely*. Na drodze tak się zatkały wozy, iż wszystkie prawie działa stracono, a zarazem i do 1,200 ludzi, w zabranych do niewoli. Co zostało w *Sibinie* zniewolone także było uchodzić ku *Szerdahely* przed Hasfordem, a Sa-

si niegodziwie, od rozrzucenia kwiatów byli już przy broni strzelali z okien i zabijali w pojeździe bemowskim poetę i adjutanta bemowego, Niemca Kurtza.

Bem otoczony od ułanów rossyjskich przebijal się w kilkadziesiąt koni. Wojsko zbierał dopiero za *Serdahely* a spotkawszy tam pułkownika Steina, zdał mu dowództwo z poleceniem aby wstrzymał nieprzyjaciela pod *Szász Sebes*, a wreszcie pod *Piskami*.

21. Bitwa pod Temesvarem i koniec walki.

Świetne zwycięstwa Węgrów, którym Austriacy podać nie mogli, na raz zmieniły się, gdy despotyzm północny, wspierający despotyzm całego świata nadesłał jeden korpus wojska żelazną koleją na Wiedeń, a od Galicyi wielką siłą zbrojną zagroził środkowi Węgier. Nie dosyć iż węgierska armia byłaby miała wiele do czynienia z takim ogromem nieprzyjaciela, który z dwóch stron zagrażał; ale do tego Görgei ten zdrajca ojczyzny, niezadowolony iż naczelnym wodzem nie został, z trzema korpusami najlepszego wojska, z którego większą połowę posiadał, zupełnie się odłączył, a nieprzyjmując od nikogo rozkazów i zostając bez związku i bez znoszenia się z resztą wojska węgierskiego, sparaliżował wszystko. Naczelnym wodzem był wtedy z imienia *Mesarosz*, a nim kierował generał Dembiński, lecz nikt ich obudwu nie słuchał. Percel, Dozafien i niejeden inny mając się za najmędrszego, wyglądał naczelnictwa.

W lipcu po bitwie pod *Vacowem*, Rosssyanie mogli byli być całkiem zniesieni, ale Görgei nie użył 7go korpusu jenerała Pletenberga nie zatrudnionego, nie połączył się z główną armią, co mu było łatwo, lecz właśnie na opak udał się ku północy aby był od niej przegradzony głównymi siłami nieprzyjacielskimi, które obróciły się ku południu. W skutek tego główna armia węgierska zniewoloną była cofnąć się do *Pesztu Szegedynu* przyczém powstała jeszcze kłótnia między dowódcami którego trzymać się brzegu Cisy i na nieszczęście obrali, prawy z nieurodzajną okolicą, gdzie żołnierz bardzo rzadko nietylko żywność ale i wodę znalazł, a przez to przy upałach niezmiernie ucierpiał.

W *Szegedynie* Dembiński został na własne żądanie ogłoszony naczelnym wodzem, ale to nic nie pomogło. Niektórzy dowódcy a między nimi i Wysocki złożyli komendy. Minister wojny wysyłał oddzielne rozkazy korpusom, a w nich polecał aby niesłuchano naczelnego wodza.

Opuściwszy *Szegedyn*, zajął Dembiński stanowisko przy zbiegu *Maroszy* z *Ciszą* po za groblami, gdzie strzelnice porobione miały służyć do obrony, lecz nieprzyjaciel nie przyszedł od przodku, ale obszedł bokiem w tył grobli i zmusił wojsko węgierskie do odwrotu. Odtąd ciągle się już cofano ku *Temeswarowi*, a to w kraju bez wszelkiej zasłony i dla tego z takim pospiechem że żołnierze jadła gotować nie mogli; zgłodzeni zaś i zmęczeni, upadali na duchu i tracili chęć do boju. Wódz i minister wojny ciągle sprzeczne rozkazy wydawali: jeden chciał wieść wojsko do *Aradu* a drugi do *Temes-*

varu. Zdaje się iż w ministerstwie węgierskiem byli stronnicy Görgeia, którego chcieli zamianować dyktatorem.

Kosztut widząc iż brak człowieka wojskowego z wyższymi strategicznymi zdolnościami i energią mocną zaimponować podkomendnym a podnieść upadłego ducha w żołnierzu, zwrócił uwagę na Bema i posłał do niego wezwanie, aby Siedmiogród natychmiast porzucił i spieszył do głównej armii objąć naczelne dowództwo. Ten rozkaz odebrał Bem właśnie gdy się cofał z *Sibina* i dla tego to jak powyżej wspomniano zdał pułkownikowi Steinowi dowództwo wojska siedmiogrodzkiego a sam pospieszył w głąb kraju, według rokazu gubernatora *Kosutha*.

Tu dopiero występuje zazdrość starająca się odmówić Bemowi geniuszu wojennego i wyższego uzdatnienia strategicznego; przypisuje mu jedynie szaleństwo i upór nieprzewyciężony, przez który wszystko wystawił na zgubę. Ludzie pospolici nie pojmujący wyższych zdolności, dla tego że ich nie mają, dopomogli zawistnym w przyćmiewaniu sławy Bema, zwłaszcza że zły koniec wojny który jedynie zdrada Görgeia do skutku przywiodła, wzmacniał ich przekonanie.

Nieszczęściem było że Bem na obejmowaniu naczelnego dowództwa zastał armią zgłodniałą, zmęczoną i zniechęconą do ostatniego ciągłym odwrotem, już tylko o pół marszu od *Temesvaru* przez Węgrów obleganego a który miał się za kilka dni poddać. Jeden jeszcze marsz odwrotny pozbawiłby był wojsko węgierskie potrzebnego oparcia na *Temesvarze*, a Bem licząc że jego przytom-

ność jak to wiele razy bywało, podniesie w żołnierzu ducha upadłego, tam stawiał czoło nieprzyjacielowi, gdzie objął dowództwo.

Dnia 9 sierpnia zrana wojsko węgierskie cofając się ciągle od *Szegedy*nu, zajęło płaszczyznę około małego *Becskereku* na zachód *Temesvaru*. Tegoż samego dnia Bem po rozporządzeniu korpusu oblegającego rzeczoną twierdzę a zostającego pod dowództwem generała *Vécze*ya udał się na czoło armii, gdzie stała bateria 12to-funtowa i tę zaraz skierował na rozpoczęcie ognia przeciw zbliżającemu się nieprzyjacielowi.

Lewe skrzydło austriackie miało ciągnąć po obu brzegach *Maroszy* ku *Aradowi* aż pod *Pécski* i *Fönlaku*, a wysunąć mocną kolumnę do *Vingi* i *Monostoru* dla zagrozenia drogi z *Aradu* do *Temesvaru*. Prawe skrzydło pod księciem *Lichtensteinem* miało z *Pászaku* obrócić się przez *Hodonys* i *Kóranys* (*Mersidorf*), aby zabiedz lewemu skrzydłu węgierskiemu. W środku od *Lovrinu* piesza dywizya rosyjska *Paniutyna* z dywizją kawaleryi i artyleryą rezerwową wraz z trzecim korpusem stojącym w *Csatad* miały wspólnie uderzyć na *Becskerek*.

Skoro to nastąpiło, działa węgierskie stojące za strumieniem, tak celnie i na pewno strzelały, że kolumny nieprzyjacielskie nie mogły naprzód postąpić. Ich lewe skrzydło tak się zachwiało, w ataku huzarów, iż na jego wsparcie musiała ruszyć dywizya *Paniutyna* i artylerya rezerwowa. Działa węgierskie bardzo skutecznie działały, lecz na koniec wystrzelały naboje a gdy je chciano w nie zaopatrzyć, pokazało się, iż cały park zapasowy przez nieporządek jaki w całym tém wojsku panował, od-

szedł do *Araau*. Wiadomą jest rzeczą, iż przed wojskiem na parę mil postępował ogromny tabor z bydłem, a przeciw wojsko głód marło. Również więc przy wielkiej obfitości naboju działowych, dla braku rozporządzenia, artylerya nie miała czem strzelać a piechota nie poparta działami, musiała się cofać. Nieprzyjaciel korzystając z milczenia dział, zewsząd naprzód napierał. Przy lasku około *Bereszó* jeszcze raz Węgrzy stawili czoło, a potem poszli w nocy aż pod Lugos, zasłaniani od korpusu obłężniczego Veczeya który nie miał udziału w bitwie.

W téj walce nie stracili Węgrzyni nad 300 ludzi i wszystko było do powetowania, bo korpus Görgeia zbliżał się, a Bem umiałby być tak korzystać, aby nieprzyjaciela w środek dostać i zadać mu po swemu cios stanowczy. Pod Bemem atoli już w końcu bitwy padł koń, przez co rękę nadwerężył; że zaś był i kartaczem w głowę ranny, przeto nie mógł dowodzić i omdlałego uwieziono do *Rekas*.

Rozszerzona wieść, iż Bem śmiertelnie ranny, obudziła zaraz wielkie zamieszanie w wojsku a odjęła całą nadzieję Kossuthowi. Do tego generałowie Dembiński, Mészáros, Perczel i Wysocki podali się o uwolnienie ze służby, aby odjechać do Turcyi, dokąd im Bem otworzył był drogę przez swoją wyprawę do Banatu.

W tém zamieszaniu sam tylko Bem nie tracił głowy i nie ustawał w działaniu: zajął się zaś najgorliwiej porządkiem wojska, w czem wielce mu był pomocny jego szef sztabu, dzielny generał Guyon. W czasie tego zatrudnienia odebrał Bem wezwanie od Kossutha, aby spiesznie do *Aradu* przybywał. Nie mogąc natychmiast ru-

szyc, napisał do niego: „położenie rzeczy nie jest wcale tak złe jak wystawiają. Organizacya wojska idzie spiesznie i dobrze. Jam tylko lekko ranny. Strata Węgrów bardzo mała, korzyść nieprzyjaciela niewielka i wcale nie stanowcza. Jak tylko będę mógł pospieszę do *Aradu*.“

Na nieszczęście ten list któryby był niewątpliwie wstrzymał Kossutha od kroku rozpaczliwego, niedoszedł go.

Tego samego dnia 10 sierpnia, gdy się ułatwił Bem na sam wieczór ruszył do *Aradu* bocznemi drogami i dopiero 12 o 11 godzinie stanął w *Radna* a tam mieszkańcy zdziwieni jego przybyciem, powiedzieli mu że Kossuth już złożył prezydentostwo, a Görgei dyktatorem, i téj nocy Kossuth przejechał przez *Radna* do Turcyi.

Nie pozostało Bemowi nic innego jak wrócić do *Lugos*, gdzie stanął 13 i nazajutrz 14 napisał do *Orsowy* iż uznaje tylko Kossutha dyktaturę jako od narodu nadaną a żadnej innéj nie usłucha; wezwał go zarazem aby z nim udał się do Siedmiogrodu, gdzie choćby Görgej wspólnie niechciał działać, gotów jest sam prowadzić wojnę. Odpowiedź na to Kossutha przejętą była i nie doszła do Bema.

Tego samego dnia ruszył Bem z wojskiem z *Lugos* do *Facsét*, lecz Austriacy w 80,000 rachując na zdradę Görgeia, który stał z swoim wojskiem w *Vilagos*, obrócili się na Bema. Gdy Dembiński nie chciał jego rozkazów wypełniać, obsadził *Lugos* w 3000 ludzi dzielny *Knéty* i przez pół dnia wstrzymywał całą armią austriacką.

Do *Facsét* przyszła wiadomość o zdradzie Görgeia nędnika, którego czyn haniebnym przetrwa wieki w dziejach ludów. Przy składaniu z całym wojskiem broni roz-

puszczano najkłamliwsze wieści o korzystnym układzie dla Węgier i biedne wojsko zupełnie zdurzono. Po poddaniu się Görgeia naprzód w korpusie Véczeja najlepszym z całego wojska węgierskiego, zaczęto radzić, czyby nie lepiej było poddać się, jak daremnie krew rozlewać, dosyć że spowodowano tego nieszczęśliwego dowódcę, iż 16go sierpnia pomaszerował do *Aradu* i tam swoją słabość i łatwowierność przypłacił na szubienicy przez Görgeia wystawionój. Przykład tego korpusu rozszerzył demoralizacyą i dezercyą ogólną.

Bem z wojskiem dużo zmniejszonym przyszedł 16go do *Dobréj*, gdzie zastał pułkownika Steina, z resztą swego oddziału siedmiogrodzkiego, z którego kupami się rozchodzili żołnierze, bo ogłoszono iż już stanął pokój a tylko chcą ich za granicę wyprowadzić. W takiem położeniu trudno było o czém myśleć i nie pozostawało nic innego jak do Turcyi przechodzić, aby się od ostateczności ratować.

Jednym przejściem było przez *Devę*, lecz tam zamek z załogą węgierską przez zapalenie się starój miny w powietrze, był wysadzony, a 25,000 Rossyanów strzegło drogi.

Bem obsadziwszy *Dobré* oficerem na którego mógł się spuścić, zamierzył przetorować sobie drogę przez *Deve*. W 6,000 tak śmiało uderzył na Rossyanów, że się cofnęli a on tymczasem wkroczył 18go sierpnia do *Devy*. Tu już nie było podobieństwa zatrzymać Węgrów w szeregach: całemi oddziałami na wszystkie strony rozsypywali się i po większój części znaleźli śmierć od Wołochów.

Wtenczas to dziesięciu oficerów z 37 batalionu honwedów przyszło z chorągwią do Bema i oświadczyło: „Vé-
„czey złożył broń, nasi ludzie opuścili nas. Ten święty
„znak honorowy uratowaliśmy od hańby; z Tobą jenerale
„chcemy go nieść i do grobu, aby uratować od zmayı.“

Gdy wreszcie oficer zostawiony w *Dobréj* na tylnéj straży, doniósł iż mu tylko 9 ludzi zostało a reszta go opuściła, natenczas Bem zostawiwszy w *Devie* pułkownika Beka, ruszył w południe 19 sierpnia z Guyonem i z 20 oficerami oraz z dwoma kompaniami wyborczemi i z kilku set huzarami do *Lesnek*. Tam pożegnawszy pułkownika Steina, siadł na konia z małym zawiniątkiem płócienném i bez grosza w kieszeni puścił się przez góry i bezdroża do Turcyi. Wszyscy to uważali za niepodobne do uskutecznienia wśród kraju, gdzie Wołochy nieprzyjazne mordowali każdego: ale gdzież miał na to zważać ten nadzwyczajny człowiek? Jego hanibalska nienawiść do Rossyanów albo raczej do rossyjskiego despotyzmu, torowała mu zawsze drogę wśród niebezpieczeństw.

W téj myśli skończył Czetz swój opis i dodaje: „nie można dosyć podziwiać téj nadzwyczajnej duszy, którą był Bem obdarzony. W tym najsmutniejszym stanie jego wzrok daleko sięgający dostrzegał jeszcze upragnione zbawienie Polski. Obyśmy tylko Józefa Bema nie nazywali ostatnim Polakiem tego wieku. Bem zawarł sojusz między dwoma narodami, sojusz utwierdzony jednakowém nieszczęściem i wspólnym losem, sojusz Polski z Węgrami. „Skoro zabłyśnie zorza wolności, staną oba narody wspólnie i zmienią postać Europy.“—

W pamiętnikach Wysockiego wspomniano o Bemie jako o intrygującym i sprzeciwiającym się utworzeniu legii polskiej i że to czynił z uprzedzenia przeciw demokracji. Na obalenie tego twierdzenia ogłasza się tu co o nim powiedział nie Polak lecz Węgier Czetz, który posiadał zupełne jego zaufanie, a ztąd miał sposobność pokazać dokładnie, jego sposób myślenia i nawet skrytości serca. Widzimy tu nadto wzniosłą duszę, aby się do intryg zniżyć miała, a uczucia po tyle razy objawione przed cudzoziemcem, okazują iż nie było lepszego Polaka i gorzej miłującego swą ojczyznę nad Bema. Również okazuje się iż Bem nie mógł nawet być przeciwnikiem demokracji. Wzniosłość jego ducha stawiała go po nad stronnictwa a postępowanie jego w Siedmiogrodzie, zamilowanie wolności, której usługom cały się oddał i nienawiść despotyzmu, są tego jasnemi dowodami.

Bem ile się zdaje nie należał do tych pospolitych ludzi, co to bez obliczenia, byle tylko wkroczeniem z Węgiei do Galicyi, spodziewali się przynieść wielkie usługi sprawie polskiej. Jego widoki były gruntowniejsze i dalej sięgające, a nawet za Dunajem to jest w Turcyi, jeszcze ich się nie wyrzekł i w nich umarł. Tym tylko można przyznać poniekąd słuszność, którzy mu zarzucają że był za nadto ryzykującym. Któryż atoli z wielkich wodzów nie miał téj wady. Czyż Fryderyk II nie był pobity pod Kolinem? Czy Napoleon nie ryzykował całej przeprawy przez Szwajcaryą, gdyby w Bar był nie zastał dudka komendanta, i ten był mu przegroził drogę? Czy Napoleon nie uległ pod Marengo, ni m przyszedł De-

sex, który przywrócił zwycięstwo? Tysiąc dałoby się przytoczyć podobnych przykładów. Owszem dzieje wojenne pokazują nam, iż wyrachowani naśladowcy kunktatora bardzo rzadko dokazali coś ważniejszego.

Lettre du Général Bem à M. C. O

Son ancien aide de camp,
sur les derniers événements de la guerre
de Hongrie.

Monsieur et ami!

J'ai reçu de vous deux lettres datées de Paris, la troisième contenant le brevet du commandement en chef qui m'avait été offert après le combat de Varsovie, ne m'est pas encore parvenue.

La fin déplorable et soudaine de l'insurrection hongroise, si glorieusement commencée, ne m'a pas donné le temps de vous rappeler auprès de moi. De même que notre guerre en 1831, celle de Hongrie a été perdue par le mauvais vouloir et l'inhabileté de ses chefs autant que par l'indifférence de l'Europe. Vous savez comment l'entourage de Kossuth et sa trop grande confiance dans les talents militaires de Georgey, l'ont forcé à se démettre du pouvoir suprême entre les mains de ce traître, et à chercher un refuge à l'étranger. Georgey a remis son épée aux mains des généraux russes, après avoir envoyé ses agents auprès des autres corps d'armée avec l'assurance qu'une nouvelle organisation devait avoir lieu

par laquelle tous les officiers devaient conserver leurs grades. Cette nouvelle ruse moscovite a porté le dernier coup à notre campagne, car tous ont suivi l'exemple donné par le général-dictateur. A la nouvelle de l'invasion de l'armée russe, j'étais accouru de Transylvanie, mais il était trop tard: le découragement était partout!... Le coeur déchiré, j'ai quitté le dernier sol de la Hongrie, et je me suis mis sous la protection du gouvernement turc.

Je ne puis cependant vous certifier, que si alors même j'avais été investi du commandement en chef, pas un Russe, pas un Autrichien ne serait sorti vivant de ce pays; mais l'infâme Goergey a préféré tout perdre que de devoir le salut de sa patrie à d'autres qu' à lui seul.

Si le désastre de la Hongrie a plongé dans le deuil toute cette contrée, ses conséquences peuvent devenir favorables à notre cause car à présent, la guerre entre la Turquie et la Russie est inévitable, et le résultat nécessaire de cette collision sera le rétablissement de la Pologne. Les forces de la Turquie sont suffisantes pour anéantir la puissance moscovite. Son armée excellente brûle de se mesurer avec nos ennemis. Je n'exagère pas en disant que pour une guerre offensive on pourra jeter trois à quatre cent mille hommes de bonnes troupes dans les frontières russes, sans dégarnir entièrement le pays. Mais il faut auparavant que le gouvernement turc puisse s'affranchir de l'onéreuse tutelle de la politique étrangère qui lui lie les mains. C'est aux influences de l'Europe que je dois moi-même d'être interné dans Alep. J'ai pourtant l'esperance que cet état de choses changera bientôt: et alors, tout prendra une meilleure tournure, car comme vous le voyez, la Turquie est plus forte qu'on ne pense. Dans un ou deux mois, quand je serai à Constantinople, vous pourrez donner suite à votre projet et à celui de vos frères d'armes qui sans doute, en cas de guerre, seront accueillis avec distinction dans les rangs de l'armée musulmane.

Quant à ma situation personnelle, les dispositions du gouverne-

ment à mon égard sont les meilleures possibles. L'armée me paraît très dévouée, et même les officiers du plus haut rang combattront volontiers sous mes ordres: si toutefois lord Stratford Canning l'ambassadeur anglais, cesse d'y mettre opposition, ce qui ne peut guère tarder.

J'achève en vous assurant, que sa délivrance de notre patrie du joug moscovite, comme elle fut première, sera la dernière pensée de ma vie.

Votre bien dévoué

Général *J. Bem.*

(Murad - Pacha).

Alep, 8 Mai 1850.

38. 1580 / 10862

18

41963/

2